

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

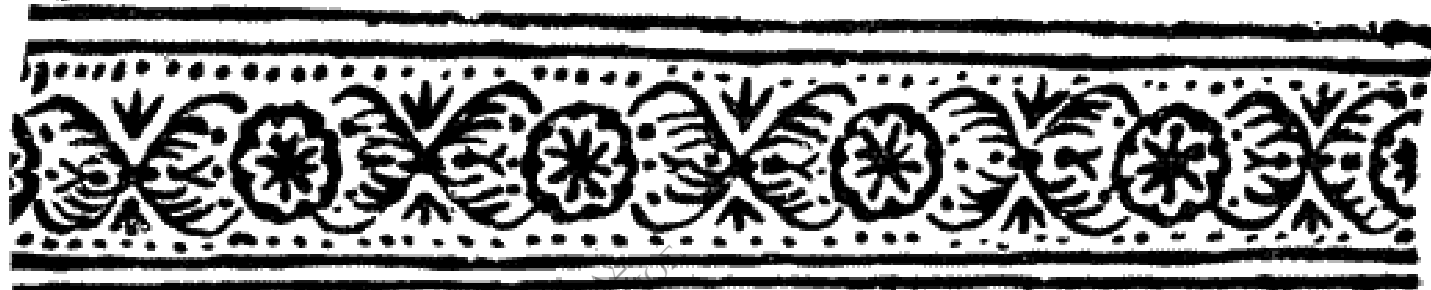
ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1944

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

I

“Ότι καί στα άτομα καί στην πολιτεία τίποτε δέν κατορθώνεται χωρίς παιδεία,

1. “Η διάλεξη αυτή, ειπωμένη πέρυσι τό καλοκαίρι στό θέατρο Κυβέλης, περιέχει μόνο άπλά νοήματα άπλά ειπωμένα, κοινά γιά όλους όσοι ασχολούνται μέ τά προβλήματα της αισθητικής. Καί όμως θεωρήθηκε ένα τόλμημα καί ίσως από κάμποσους καί ένα αστόχημα. “Όταν είναι κανείς έντελώς στό επίπεδο των άκροατών του, τότε βέβαια είναι έντελώς προσιτός. Μόνο πού δέν τούς προσφέρει τίποτα πού δέν θά μπορούσαν καί μόνοι τους ν’ αποκτήσουνε. “Αν θέλει κανείς νά προσφέρει κάτι πού ν’ αξίζει τόν κόπο της προσωπικής επαφής, πρέπει νά υπάρχει κάποια απόσταση από τή νοημοσύνη του άκροατή, καί αντίστοιχη του άκροατή δουλειά είναι τούτη τήν απόσταση νά τήν υπερπηδήσει. “Όσο γιά τόν όμιλητή, αυτός κάνει τό καθήκον του μικραίνοντας τούτη τήν απόσταση όσο τό επιτρέπει, χωρίς νά γίνει ρηχό, τό θέμα του.

Πιστεύω πώς ο όμιλητής αυτή τή φορά έκανε τό καθήκον του. Καί αν δέν μπόρεσε νά επικοινωνήσει μέ τό άκροατήριό του, σ’ αυτό δέ φταίει αυτός. Δέ φταίει ούτε τό κοινό άκροατήριό των διαλέξεων πού μέ ένδιαφέρον άληθινά εδούλωσε τις παρακολουθεί τόν τελευταίο καιρό. Φταίν πρό παντός εκείνοι οι όμιλητές πού, από φόβο νά μη χάσουν τό άκροατήριό τους, παρατούν κάθε σοβαρή προσπάθεια, καί αντί γιά ούσια συσσωρεύουνε άνόματα, πληροφορίες, ανέκδοτα, καί κάποτε καί φτηνή θυμοσοφία, πού κοιμίζει εδούχιστα τή συνείδηση, αντί νά τή μαστιγώνει καί νά τή υποβάλλει σέ σοβαρές προσπάθειες.

Καί στό Πανεπιστήμιο μου λέγανε άλλοτε πολλοί καλοί φίλοι πώς δίδασκα δύσκολα. Προχώρησα όμως άδίσταχτα χωρίς νά κάνω συγκαταβάσεις. Κάθε χρόνο, στό τρίτο - τέταρτο μάθημα, μόλις έξοικειώνονταν μέ τήν ατμόσφαιρα της πνευματικότητάς μου, άρχιζαν νά διαισθάνονται, νά μαντεύουν οι πολλοί, νά καταλαβαίνουν οι λίγοι. Καθώς προχωρούσα, οι λίγοι αυτοί πληθαίνονταν καί οι πολλοί κοινωνούσαν μέ τό άγνό ήθος τους, ως πού στό τέλος καί αυτοί καί νά παίρνουν καί από τή θεωρητική ούσία.

“Ίσως αυτός νά μην είναι ο καλύτερος, είναι πάντως ο τιμωότερος καί δυσκολώτερος δρόμος. “Εγώ τουλάχιστον δέν ξέρω άλλον τρόπο γιά νά δουλέψω τό πνεύμα.

Παρατηρήσεις, έμπειρικές πληροφορίες, γεγονότα, ήμερομηνίες, μεταδίδονται εύκολα σέ όλους. Σέ όλους όμως, δέν μεταδίδεται πνεύμα, τουλάχιστον όχι σέ όλους κατά τό ίδιο μέτρο. “Ο καθένας, γιά νά μιλήσουμε πλατωνικά, «μετέχει της Ιδέας» κατά τήν αξιοτητά του. “Εργο μας είναι τούτες τις αξιότητες νά τις ξυπνήσουμε καί νά τις θέσουμε σέ κίνηση.

“Αν μέ τούτη τήν όμιλία επικοινωνήσα μέ λίγους, αν τούς πολλούς άπλώς άνησούησα πνευματικά, αν μερικοί διαιστάνθηκαν τό ήθος πού ύποστηρίζει τά νοήματά μου, αν χρησιμοποίησα όλα τά μέσα πού διαθέτω γιά νά πλησιάσω τούς άκροατές μου, έκτός από τό μέσο της άβραρίας στην ούσία, τότε έκανα τό καθήκον μου σάν πνευματικός άνθρωπος. Τά άλλα μου περισσεύουν.

είναι ένας κοινός τόπος. Κοινός τόπος όμως πού δέν έχει γίνει κοινή συνείδηση. “Όλοι γίνονται κήρυκες της πρωταρχικής σημασίας της παιδείας, καί όταν μπλέξουν μέ τά πράγματα, όταν χάσουν τήν προοπτική του άπώτερου καί συγκεντρωθούν στην άνάγκη του καθημερινού, τότε ύποχωρούν καί συμβιβάζονται καί τό θεωρούν έργο πολιτικής φρόνησης νά συνομολογήσουν πώς ένώ τά ζητήματα της υλικής ζωής δέν επιδέχονται καμμιάν άναβολή, τά ζητήματα της πνευματικής ζωής μπορεί καί νά αναβληθούν γιά άργότερα χωρίς μεγάλη ζημία. Καί έτσι, από άργότερα σέ άργότερα, ή παιδεία σέρνεται, μη παρακολουθώντας τήν προκοπή των άλλων έργων της πολιτείας, καί ή πανηγυρική διακήρυξη της αξίας της καταντάει τό πιο πολύ κενός λόγος. “Αλλά όπως καί τά άτομα, έτσι καί οι πολιτείες δέ ζούν μόνον έπ’ άρτω. Δέν άρκει μόνο νά τό λέμε, πρέπει καί νά τό πιστέψουμε, πώς μιá τέτοια παραμέριση του σκοπού της παιδείας σημαίνει θυσία του μονιμώτερου γιά τό πρόσκαιρο καί πώς ματαιώνει τόν ίδιο τόν τελικό σκοπό της πολιτικής ζωής, γιατί, καθώς λέει καί ο Πλάτων², τελικός σκοπός της δέν είναι νά γεμίζουμε από λιμάνια, νεώρια, τείχη καί εισπράξεις καί από παρόμοιες φλυαρίες τήν πόλη, αλλά νά δημιουργούμε αξίους πολίτες. Δέν είναι τελικός της σκοπός ή υλική δύναμη ούτε καί ή άτομική ή καί ή κοινωνική άκόμα εδούαιμονία, αλλά ή πνευματική καί ή ήθική άρτίωση του ανθρώπου.

Μάλιστα γιά τήν έλληνική πολιτεία, καί από τήν ιστορία της καί από τή φύση της, δέν μπορεί νά ταχθεί διαφορετικός σκοπός, μιá πού τήν άντοχή της μέσα στα χρόνια δέν τή στηρίζε, ούτε μπορεί νά τή στηρίξει ποτέ, στον όγκο ή στη βία ή στον πλούτο ή καί στις τέχνες πού άπαιτούν όγκο καί πλούτο, αλλά μονάχα στη δημιουργικήν ιδιοφυία καί έπινοητικότητα, στην εδούγένεια της φυλής, καί, καθώς τό πιστεύω, στη δυνατότητα της έταστικής καί της καλλιτεχνικής της επίδοσης.

2. Γοργίας 518ε.

Βέβαια, καὶ ἡ παιδεία δὲν εἶναι ὁ σκοπός, εἶναι τὸ μέσο. Σκοπός εἶναι τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ ποῦ συγκροτοῦν τὸν πολιτισμό μας, ἡ κατοχή, ἡ ἀνανέωση, ἡ ἐπέκτασή τους³.

Ἡ παιδεία εἶναι τὸ μέσο τῆς μετάδοσης τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν ἀπὸ ἐκείνους ποῦ τὰ κατέχουν σ' ἐκείνους ποῦ δὲν τὰ κατέχουν ἀκόμα, ὥστε καὶ αὐτοὶ νὰ γίνουν μὲ τὴ σειρά τους δημιουργοί. Ἡ παιδεία εἶναι τὸ μέσο ποῦ κινεῖ τὸ πνεῦμα μέσα στὸ χρόνο, ἔτσι ὥστε ἐκεῖνοι ποῦ φεύγουν νὰ παραδίνουν σ' ἐκείνους ποῦ ἔρχονται, γιὰ νὰ μὴν τὸ παρασύρουν μαζί τους στὸν τάφο, τὸ φῶς τῆς αἰώνιας λαμπαδηδρομίας.

Πολλὰ εἶναι τὰ ἀγαθὰ τοῦ πνεύματος, πολλοὶ οἱ δρόμοι ποῦ ὀδηγοῦν πρὸς αὐτά, πολλοὶ καὶ οἱ τρόποι τῆς παιδείας. Ὅσα ἀγαθὰ, τάσες καὶ μορφές παιδείας. Παιδεύεται ὁ ἄνθρωπος καὶ γιὰ τὴ θεωρία καὶ γιὰ τὴν πράξη. Παιδεύεται στὸν πραχτικὸ λόγο γιὰ νὰ γίνῃ ἠθικὴ προσωπικότητα, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτόγνωμος πολίτης, μὲ κοινωνικὴ συνείδηση· παιδεύεται στὸ θεωρητικὸ λόγο γιὰ νὰ γίνῃ ἐργάτης μιᾶς ἐιδικῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς καθολικῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας. Παιδεύεται στὸν αἰσθητικὸ λόγο γιὰ νὰ φτάσῃ στὴ νόηση καὶ στὴν πλαστουργία τοῦ ὠραίου⁴.

3. Παιδεία δὲν εἶναι μιὰ οὐσία, εἶναι ἕνας τρόπος, ἢ μετάδοση τῆς οὐσίας· γι' αὐτὸ παιδεία ὑπάρχει γιὰ κάθε οὐσία ποῦ μπορεῖ νὰ μεταδοθῇ. Ἡ οὐσία αὐτὴ καθουτὴ δὲν μεταδίδεται ποτέ, αὐτοδημιουργεῖται, ἀλλὰ συντρέχουν ὀρισμένες συνθήκες. Τὴ συνδρομὴ τούτη προκαλεῖ ἡ παιδεία, καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ τρόπος τῆς μετάδοσης τῆς οὐσίας.

Ἡ παιδεία δὲν διαθέτει τὴν οὐσία, τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ τὸ ὑποκείμενο, ποῦ θὰ δεχτῆ τὴν οὐσία, τὸ ἐτοιμάζει γι' αὐτήν. Πλουτίζει τὴ συνείδηση μὲ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐφόδια ποῦ συνήθως νομίζουν οἱ ἄνθρωποι ὅτι εἶναι ἡ οὐσία. Ἡ οὐσία εἶναι ὅμως πάντοτε ἀτόχθονη καὶ ἀμετάδοτη.

Γι' αὐτὸ κυριολεκτικὰ συμφωνία στὴν οὐσία εἶναι ἀδύνατη. Εἶναι τὸ ἀπολύτως προσωπικὸ, καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἀπολύτως συγκεκριμένο καὶ ἀνεπανάληπτο. Τὴν οὐσία τὴ συλλαμβάνει διαφορετικὰ κάθε προσωπικότητα. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα, οὕτε καὶ μὲ τὸ σχετικισμό, ποῦ οἱ φιλοσόφοι τοῦ ὑποστηρίζουν καὶ ποῦ δὲν ἀναφέρεται καν στὴν οὐσία, γιὰ τὴν ἀγνοοῦνε.

Ἡ οὐσία ποῦ λέμε ἐδῶ βρίσκεται στὸ ὄριο τοῦ λόγου ἀρχίζει ἀκριβῶς ἐκεῖ ποῦ ὁ λόγος τελειώνει. Ὁ λόγος τὴν κυνηγᾷ καὶ ἀνεβαίνει κυνηγώντας τὴν. Ἄν δὲ ἔφτανε αὐτὴ, δὲ θὰ ἔξερε ὁ λόγος ποῦ νὰ πάει. Ἐκεῖνο ποῦ δὲ φτάνει ὁ λόγος νὰ πῆ, ὀδηγεῖ τὸν λόγο. Μόλις φτάσῃ ὁ λόγος στὸ ἀνεύρωτο, ἡ οὐσία βαίνει πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα, ὀδηγεῖται ἀπ' αὐτήν, πλησιάζει ἀπειρα πρὸς αὐτήν.

Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς γνώσης, τῆς τέχνης, τῆς πολιτικῆς, τῆς ἀγάπης, τῆς προσευχῆς, κυνηγοῦμε. Αὐτὸ κυνηγᾷ ἡ παιδεία νὰ ζυγνήσῃ ἐντὸς μας, μέσα σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς δρόμους. Ἄλλο ἢ παιδεία ἔχει αὐτὸν τὸν τελικὸ τῆς σκοπῆς καὶ σταθεῖ στὶς προϋποθέσεις, τότε παραστράταε σ' ὅλη τῆς τὴν παρεῖα. Χάνεται τὸ ἱερὸ καὶ τὸ κύριον· γίνεται τύπος, γίνεται φυσιολογία, γίνεται κοινωνιολογία, μαζικὴ παραγωγή, δὲν εἶναι πνεῦμα, — καὶ παιδεία εἶναι καὶ πρέπει νὰ μείνῃ ἕνας «τρόπος τοῦ πνεύματος».

4. Ὑπάρχουν τόσοι τρόποι παιδείας ὅσοι καὶ ἀπόλυτοι ἀξίες. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν κάθε μιὰ κινεῖ διαφορετικὰς λειτουργίας τοῦ πνεύματος καὶ ἀπαιτεῖ γι' αὐτὸ

Ἄλλες αὐτὲς οἱ μορφές παιδείας πρέπει νὰ βρίσκονται σὲ μιὰν ἀπὸ βαθιὰ προσδιορισμένη συνοχή, σὲ μιὰν αὐστηρὴν ἰσορροπία ἀναμεταξύ τους. Γι' αὐτὸ θὰ εἶταν σωστότερο νὰ τίς πραγματευόμαστε, ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον, ὅλες μαζί. Ἀλλά, εἴτε γιὰ τὴν μερικῶν μορφῶν ἢ ἔρευνα θὰ μᾶς τραβοῦσε πολὺ μακριά, εἴτε γιὰ τὴν ἄλλες πάλι μορφές εἶναι κατ' ἀνάγκην μελήματα εὐθετώτερων καιρῶν, θὰ περιοριστοῦμε σήμερα σὲ μιὰ μορφή τῆς παιδείας, ποῦ εἶταν ἀνέκαθεν στὴ νέα Ἑλλάδα παραμελημένη, ἢ μᾶλλον ἀγνοημένη, καὶ ποῦ χωρὶς αὐτὴν αὐριο δὲ θὰ μπορέσουμε νὰ ἀναπτύξουμε σύμμετρα καὶ ἁρμονικὰ τὴν πολὺπλευρὴ ψυχὴ τοῦ λαοῦ μας, πρὸ παντὸς τῶν πολλῶν, ποῦ σ' αὐτῶν πρῶτα-πρῶτα τὴν ἐξύψωση θ' ἀποβλέπει ἢ αὐριανὴ συγχρονισμένη κοινωνιστικὴ πολιτεία.

Λέγοντας παιδεία δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὴ συστηματικὴ σχολικὴ παιδεία, ἀλλὰ κάθε στιγμὴ ζωῆς ὅπου κάποια πνευματικὴ δύναμη προσφέρει ἕνα ἄλλο νόημα σὲ κάποιον ποῦ δὲν τὸ κατέχει⁵. Αὐτὴ ἡ δύναμη μπορεῖ νάβῃ ὁ δάσκαλος, ὁ γονιός, ὁ φίλος, ὁ πολιτικός, ὁ κήρυκας, ὁ ἠθοποιός, μπορεῖ ὅμως νάβῃ καὶ ἕνα τραγοῦδι, μιὰ εἰκόνα, ἕνα μνημεῖο, ἢ γραμμὴ ἐνός βουνοῦ, ὁ μῦθος ἐνός ἀνθους. Ἡ παιδεία εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη λειτουργία τῆς ζωῆς ποῦ μᾶς καταλαμβάνει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ θὰ γεννηθοῦμε καὶ μᾶς παρακολουθεῖ, ἄλλοτε πιὸ ἔντονη, ἄλλοτε πιὸ ἄτονη, σὲ ξύπνο καὶ σὲ ὕπνο, ὡς τὴν τελευταία μας πνοή⁶.

μιὰ διαφορετικὴ μέθοδο. Εἶναι φυσικὸ ἄλλωστε ὅλος ὁ δρόμος — καὶ δρόμος εἶναι «ἡ μέθ - ὁδός» — νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ τελικὸ τοῦ τέρατος, τὴν ἀπόλυτη ἀξία.

5. Καὶ ἡ λεγομένη αὐτοπαιδεία χωράει σ' αὐτὸ τὸν ὄρισμό. Γιατὶ τί ἄλλο σημαίνει κι' αὐτὴ, παρὰ πῶς ὀρισμένες πιὸ προηγμένες λειτουργίες ἐνός ἀνθρώπου, μὲ τὴ βοήθεια ἐνδεχομένως καὶ ἄλλων ἐξωτερικῶν στοιχείων (βιβλίων, εἰκόνων κ.τ.λ.), παιδεύουν ἄλλες λιγώτερο προηγμένες λειτουργίες τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου. Καὶ ἐδῶ ἡ ὑπαρξὴ δύο στοιχείων, τοῦ παιδεύοντος καὶ τοῦ παιδευομένου, εἶναι λογικὰ ἀπαραίτητη.

6. Δὲ λέω πῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀδιάκοπα παιδεύονται, λέω πῶς ἀδιάκοπα θὰ μποροῦσαν νὰ παιδεύονται. Ἡ πνευματικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου κρίνεται ἀπὸ τὴν ἱκανότητά του ἀκριβῶς νὰ εἶναι πάντα εἰσιμιος δάκτης, νὰ ἔχει κάθε στιγμὴ νὰ κερδίζει ἀπὸ δ,τι τὸν περιβάλλει. Ὁ μέτριος δὲ βρίσκει τίποτα ἐνδιαφέρον γύρω του. Τὰ καινοῦργα, τὰ ἐνδιαφέροντα, τὰ ὠραία, περνᾷν μπρὸς τὰ μάτια του καὶ αὐτὸς μένει ἀσυγκίνητος, σὺν τυφλός. Ἐνας Γκαίτε, τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ πρότυπο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου τῶν νεωτέρων χρόνων, ἔξερε κάθε στιγμὴ ἀπὸ δ,τι τὸύσινε γύρω του νὰ ἀντλεῖ πολὺτιμη οὐσία, ἀπὸ τόσους πιὸ ἀσήμαντους ἀνθρώπους τῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ χρήματος. Κάποτε ἤρθαν νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦνε κάτι τραπεζίτες ποῦ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ θεσμὸ τῆς ἀσφάλισης, ὄχι βέβαια γιὰ νὰ τοῦ μιλήσουν γιὰ τίς δουλειὰς τους, ἀλλὰ γιὰ θέματα ἀξίας τοῦ Γκαίτε. Ὁ Γκαίτε ὅμως δὲδήγησε ἀμέσως τὴν κουβέρτα σὲ νερὸ τότε θεσμὸ τῆς ἀσφάλισης, συγκέντρωσε τὴν προσοχή του στὶς ἐξηγήσεις ποῦ ἀναγκάστηκαν οἱ ἀπογοητευμένοι συνομιλητὲς του νὰ τοῦ δώσουν, καὶ τὸ βράδι μὲ ἱκανοποίηση σημείωνε τὰ τέσσα ἐνδιαφέροντα

Πρὸ παντός ἡ αἰσθητικὴ παιδεία, ποῦ δὲν συντελεῖται οὔτε σὲ ὀρισμένους χώρους οὔτε σὲ ὀρισμένες ὥρες καὶ ποῦ ἀδιάκοπα μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ ἀπάνω μας καὶ νὰ μᾶς διαποτίζει, χωρὶς κἀν νὰ τὸ αἰσθανόμαστε, ὅπως ἡ ὕγρασις τῆς ἀτμοσφαίρας⁷.

Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία εἶναι παιδεία τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ μιὰ εἰδικὴ παιδεία τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἐκείνη ποῦ κατευθύνει τὶς αἰσθήσεις μας πρὸς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, τὸ ὠραῖο· ἐκείνη ποῦ μᾶς μαθαίνει νὰ νοοῦμε τὸ ὠραῖο, ποῦ μᾶς κάνει κάποτε ἀξιους νὰ τὸ δημιουργοῦμε.

Τὸ ὠραῖο! Δὲ σκοπεύω βέβαια νὰ τὸ ὀρίσω. Μόνο ἔμμεσα θὰ προσπαθῶ νὰ τὸ τοποθετήσω κάπου, δείχνοντάς σας ὄχι τί εἶναι τὸ ὠραῖο, ἀλλὰ πῶς στεκόμαστε ἡμεῖς μπροστά του.

Σὰς εἶπα πῶς ἡ αἰσθητικὴ παιδεία εἶναι ἡ παιδεία τῆς αἴσθησης ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὸ ὠραῖο. Τώρα, συμπληρώνοντας, προσθέτω πῶς ἡ αἴσθησις εἶναι τὸ ἓνα στέλεχος αὐτῆς τῆς πορείας. Ἡ αἴσθησις μόνη της εἶναι μιὰ ἀκατεύθυντη, μιὰ τυφλὴ δύναμη, ἓνας βοῦλος χεροδύναμος καὶ χωρὶς μυαλό, ποῦ χρειάζεται τὸν ἀφέντη του, τὸ νοῦ, ἢ, ὅπως ἀλλιῶς τὸν λέν, τὸ πνεῦμα, ὄχι τῆς διανόησης τοῦ ἐπιστήμονα ἢ τοῦ πρακτικοῦ ἀνθρώπου· ὄχι τὸν κοινὸ νοῦ, ἀλλὰ τὸ νοῦ, ποῦ εἶναι πέρα καὶ ἀπάνω ἀπὸ αὐτὴ τῆς διανόησης. Χρειάζεται τὸ πνεῦμα ποῦ ὀρίζει τὴν αἴσθησις, καὶ ποῦ εἶναι πλάθει τοῦτο τὸ ὕλικὸ μέρος τῆς ψυχῆς. Χρειάζεται στὴν πορεία πρὸς τὸ ὠραῖο καὶ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ὕλη. Ἔχει καὶ ὁ μέσα κόσμος τῆς γῆς καὶ τὸν οὐρανὸ του. Καὶ τὸ ἓνα χωρὶς τὸ ἄλλο δὲν ὑπάρχουνε. Μόνο μὲ τὸν οὐρανὸ, μόνο μὲ τὸ πνεῦμα, δὲν ὑπάρχει τὸ ὠραῖο, γιατί τὸ ὠραῖο εἶναι αἴσθησις καὶ ἡ αἴσθησις εἶ-

ποῦ ἔμαθε. Ὁ Γκοίτε καὶ συνειδητὰ ἀκόμα φρόντιζε νὰ μὴν περνᾷ στιγμή τῆς ζωῆς του ποῦ νὰ μὴ μορφῶνεται. Δὲ μορφῶνεται μοναχά, ὅπως οἱ πῶς πολλοὶ δταν κρατοῦν ἓνα βιβλίο στὸ χέρι, ἀλλὰ καὶ στὶς ὥρες τῆς σχολῆς, τοῦ περιπάτου, τοῦ γυμνασίου καὶ τῆς μάχης ἀκόμα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδανικὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴν παιδεία.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ κατορθωθεῖ αὐτὸ χρειάζεται καὶ κάτι ἄλλο: νὰ ζεῖ ὁ ἄνθρωπος στὸ παρόν. Οἱ περισσότεροὶ τὸ καταναλίσκουν εἴτε κυνηγώντας μελλούμενα εἴτε καὶ ἀναπολώντας περασμένα. Οἱ νέοι ζοῦν μὲ τὴ φαντασία αὐτὸ ποῦ θὰ γίνῃ ἢ θὰ ἤθελαν νὰ γίνῃ. Οἱ γέροι νοσταλγοῦν ὅ,τι δὲν ἔχει πιά ὑπαρξὴ καὶ δὲν πρόκειται νὰ ξαναγυρίσῃ. Τὸ θεῖο ὅμως καὶ τὸ αἰώνιο εἶναι τὸ παρόν. Γιὰ νὰ παιδευθεῖς ἀπὸ κάτι, πρέπει νὰ συγκεντρωθεῖς σ' αὐτό, καὶ αὐτὸ εἶναι πάντα πρὸς συγκεντρωμένο, πρὸς ἐνεργό, πρὸς ζωντανό δταν δὲν εἶναι θύμησις ἢ ὄρασις, ἀλλὰ δταν εἶναι πραγματικότητα· πραγματικότητα ὅμως εἶναι μόνο τὸ παρόν.

Μὲ τὸ «ὄχι! πόσο θάταν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο καλύτερο» χάνουμε τὴ χαρὰ τοῦ παρόντος. Ἄν κρίνω ἀπὸ μένα, τὶς περισσότερες ὥρες τῆς σύγχρονης ζωῆς μας τὶς σκορπάμε ἔξω ἀπὸ τὸ παρόν. Αὐτὲς οἱ ὥρες καὶ ὅ,τι κλείνουν μέσα τους χάνονται γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν παιδεία του.

7. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστημονικὴ, γενικότερα ἡ λογικὴ παιδεία, ὄντως συστηματικὴ, γίνεται μόνο στὴν ὥρα της καὶ μὲ κάποια ἀναγκαῖα σειρά.

ναὶ ὕλη—εἶναι γῆ. Μόνο μὲ τὴν αἴσθησις, πάλι, τὸ ὠραῖο δὲν ὑπάρχει, γιατί τὸ ὠραῖο εἶναι διαπλασμένη, μορφωμένη αἴσθησις, καὶ μόνο τὸ πνεῦμα εἶναι μορφή. Μὲ νοῦ λοιπὸν καὶ μὲ αἴσθησις μαζί ἀντικρύζουμε τὸ ὠραῖο. Ὅμως ἐδῶ χρειάζεται καὶ μιὰ ἄλλη διάκρισις, γιατί μὲ νοῦ καὶ μὲ αἴσθησις, μὲ τὴ συνεργασία τῶν δύο, φτάνουμε καὶ στὴ γνώσις, στὴ λογικὴ γνώσις, καὶ ἄλλο βέβαια εἶναι νὰ ξέρεις κάτι, ἄλλο νὰ τὸ αἰσθάνεσαι ὠραῖο.

Ἄμα συνθέσουμε νοῦ καὶ αἴσθησις μὲ τοὺς λογικοὺς νόμους, φτάνουμε στὴ γνώσις. Γιὰ νὰ φτάσουμε ὅμως στὸ ὠραῖο, πρέπει νὰ συνθέσουμε αὐτὲς τὶς δύο δυνάμεις τῆς ψυχῆς, νοῦ καὶ αἴσθησις, ἀσχετὰ ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς λογικῆς. Πρέπει νὰ τὶς ἐναρμονίσουμε σὲ μιὰ σχέση τῆς φαντασίας μας. Ἡ ἐναρμόνισις αὐτὴ, γέννημα ἔστι τῆς ἐσωτερικῆς μας ἐλευθερίας, μοιάζει, καθὼς λέει ὁ ποιητὴς⁸, μὲ παιχνίδι, ἓνα παιχνίδι ὅμως ὅπου παίχτες εἶναι ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὅπου ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς βρίσκουν τὴ δικαίωσίν τους.

Τούτῃ ἡ ἐναρμόνισις, ποῦ ἀπὸ τὴ φαντασία ἀδέσμευτα συντελεῖται ἀνάμεσα σὲ νοῦ καὶ σὲ αἴσθησις, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προκαλεῖ ἓνα συναίσθημα ξεχωριστὸ ἀνάπαυσης, λύτρωσης καὶ εὐδαιμονίας. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα καὶ τὸ ἀντικείμενο ποῦ εἶναι ἔστι πλασμένο,—εἴτε ἀπὸ ἤχους, εἴτε ἀπὸ ὄρατὴ ὕλη, εἴτε ἀπὸ λόγους,—ὥστε, δταν ἔρθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ συνείδησις, νὰ προκαλεῖ τὴν κίνησις τῆς φαντασίας μας, καὶ μὲ αὐτὴ τὸ ἄρμονικὸ σμίξιμο αἴσθησης καὶ νοῦ, αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ὀνομάζεται ὠραῖο. Καὶ ὅσο βαθύτερη ἡ ἐναρμόνισις νοῦ καὶ αἴσθησης, τόσο βαθύτερο τὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα. Ὅσο τὸ ἀντικείμενο ποῦ παριστάνεται στὴ συνείδησις μπορεῖ ἐντελέστερα νὰ μορφωθεῖ ἀπὸ τὴν πλαστουργικὴ δύναμις τῆς φαντασίας, τόσο τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἶναι ὠραιότερο, πλησιάζει στὸ σημεῖο ποῦ ἀνταποκρίνεται στὴν ἰδεατὴν ἐναρμόνισις, στὸ ὀριακὸ σημεῖο τῆς ἰδέας τοῦ ὠραίου.

Πῶς ὅμως συμβαίνει τὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα νὰ φέρνῃ λύτρωσις, ἀνάπαυσις καὶ εὐδαιμονία; Ὁ νοῦς μὲ τοὺς νόμους του μᾶς ὀρίζει τὸ πῶς πρέπει νὰ πράττουμε, πῶς πρέπει νὰ νῆαι ἢ ζοῦν. Μᾶς διατυπώνει νόμους καθαρούς, ἀνεπηρέαστους ἀπὸ τὴ σχετικὴ ὀροποίησις ποῦ ὅλα δοκιμάζουν στὸν κόσμον τῶν πραγμάτων. Ὁ νοῦς μιλάει τὴ γλῶσσα τοῦ ἀπόλυτου, τὴ γλῶσσα τῆς ἰδέας. Ἡ αἴσθησις πάλι μᾶς δίνει τὰ πράγ-

8. Ὁ ποιητὴς αὐτὸς εἶναι ὁ Schiller, ποῦ, βαδίζοντας στὸ δρόμο τοῦ Kant, ἀνάπτυξε ἐπρότερα τούτῃ τὴ θεωρίαν τοῦ παιχνιδιοῦ στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν «Αἰσθητικὴ παιδεία τοῦ ἀνθρώπου», ἓνα κλασικὸ κείμενο ποῦ εἶναι ὑπόδειγμα καθαρότητος καὶ σαφείας καὶ ποῦ βέβαια ἐδῶ θὰ ἀφαιρίζονταν ὡς ἀκατανόητο ἀπὸ τοὺς πρόμαχους τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ τοῦ μέσου δρου.

ματα ὅπως τῆς φαίνονται πῶς εἶναι, μᾶς τὰ παρουσιάζει ἀναγκαστικά στὴ ρευστὴ σχετικότητά τους, τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο δεμένα στὸν τρομερὸ νόμο τῆς ἀνάγκης. Ἄλλα μᾶς λέει ὁ νοῦς, ἄλλα ἡ αἴσθησις. Ὁ νοῦς θέλει κάτι στὸ ὁποῖο ἡ αἴσθησις ποτέ δὲν μπορεῖ πλέρια νὰ ἀνταποκριθεῖ. Ἐνας τραγικὸς διχασμὸς χωρίζει νοῦ καὶ αἴσθησις, μιὰ ἀβυσσο, ὅσο μεγάλη καὶ ἡ ἀβυσσο ἀνάμεσα σὲ ἰδέα καὶ πραγματικότητα. Ἡ ψυχὴ μας ὅμως ἀπὸ τοῦτο τὸ ξέσκισμα σπαράζει καὶ πονεῖ. Ἐχει τὴν ὄπτασιά τοῦ τέλειου, τῆς ἰδέας, καὶ δὲ συναντᾷ πουθενὰ τὴν πραγματοποίησίν της.

Καὶ τότε βλακκεῖται ἡ διαφυγὴ. Ὅ,τι στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀδύνατο, γίνεται δυνατό στὴ φαντασία. Ἀντικείμενα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν πλέρια ἑναρμόνισις νοῦ καὶ αἴσθησις, ἰδέας καὶ πραγματικότητας, δὲν ὑπάρχουν στὴν πραγματικὴ ζωὴ. Ἡ ψυχὴ τότε δημιουργεῖ φανταστικά ἀντικείμενα, ποὺ φέρνουν αὐτὴν τὴν πλέρια ἑναρμόνισις. Χάρη σ' αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος λυτρώνεται ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ διχασμοῦ, ὅς εἶναι καὶ γιὰ λίγο, ὅσο βλέπει ἓνα αἰσθητὸ ὀλοκληρωτικὰ ὑποταγμένο στὰ ἰδεατὰ αἰτήματα τοῦ νοῦ. Λυτρώνεται καὶ ἀναπαύεται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ποὺ στὴν πραγματικὴ ζωὴ τὸν ξεσκίζει. Καὶ ἡ ἀνάπαυσις αὐτὴ εἶναι φυσικὸ νὰ γίνεται αἰσθημα βαθυτάτης εὐδαιμονίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ εὐδαιμονία ποὺ μᾶς δίνει ἡ θέα, τὸ ἄκουσμα, ἡ νόησις τοῦ ὄμοιου. Ἔτσι ἀπάνω-κάτω ἐξήγησε τὸ θαῦμα τοῦ ὄμοιου ἓνας μεγάλος φιλόσοφος, καὶ ἀπὸ τότε δὲ νομίζω νὰκανε ἡ αἰσθητικὴ θεωρία καμμιά πρόοδο στὴ βασικὴ τῆς τούτης θέσῃ⁹.

Τὸ ὄμοιο μᾶς δίνει τὸ συμβολικὸ παράδειγμα μιᾶς ζωῆς ἀπάνω ἀπὸ τὸ νόμο τῆς αἰτίας καὶ ἔτσι καὶ ἀπάνω ἀπὸ τὸ σχετικὸ καὶ τὸ περαστικὸ. Ἐκεῖ ποὺ ἡ πραγματικότητα, δεμένη στὸ νόμο τοῦτο τῆς ἀνάγκης, σκλαβώνει καὶ τὴν ψυχὴ τὴν ἴδια, τὸ ὄμοιο τῆς μαθαίνει τὰ πρῶτα βήματα στὸν ἀνηφορικὸ δρόμο τῆς ἐλευθερίας. Ἐκεῖ ποὺ ἡ πραγματικότητα διχάζει τὴν ψυχὴ, τὸ ὄμοιο, ἑναρμονίζοντας τίς δυνάμεις τῆς, νοῦ καὶ αἴσθησις, τῆς δίνει τὴν ἐπίγνωσις τῆς ἐνότητάς της καὶ τῆς ἐνιαίας τῆς ἐνέργειας ποὺ μόνη τὰ ἑτερόκλητα χαλαρὰ ἐνεργούμενα ποὺ εἴμαστε συνήθως ἐμεῖς οἱ θνητοὶ τὰ διδάσκει νὰ ὑψωθοῦν σὲ ἐνιαίετες σφιχτοδεμένες προσωπικότητες.

Νοήματα ποὺ μὲ μόνη τὴ λογικὴ τῆς ἐνέργεια ἡ ψυχὴ δὲ θὰ μπορούσε νὰ κα-

ταχτήσῃ, τὰ καταχτᾷ τότε μὲ τούτη τὴν ἐνότητα καὶ τὴν καθολικὴ τῆς ἐγρήγορησις, ποὺ τὴν προκαλεῖ μονάχα τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ὄμοιου. Καὶ ὅς εἶναι φανταστικὸ, ἄρκει ποὺ εἶναι ἐλεύθερο, ὅς εἶναι καὶ πρόσκαιρο, ἄρκει ποὺ εἶναι τέλειο στὴ φευγαλέα στιγμή του. Χάρη σ' αὐτὸ βρίσκει τρόπο νὰ πεῖ ἡ ψυχὴ νοήματα ποὺ δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράσῃ μὲ τὸν κοινὸ διανοητικὸ λόγο, νοήματα ποὺ μόνον συμβολίζονται σὲ αἰσθητὲς μορφές, ρυθμοὺς καὶ ἀναλογίας, γιὰτι ἔχουν τὸ βάθος τοῦ μύθου καὶ τὴν ἀπεραντοσύνη τῆς ἰδέας.

II

Ἴσως σὲ μερικοὺς τὸ θέμα τῆς ὀμιλίας μου νὰ προκαλέσῃ κάποιαν ἀντίδραση. Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία εἶναι γιὰ τοὺς ἀξιους νὰ νιώσουν καλλιτεχνικὲς συγκινήσεις, γιὰ λιγοστὲς ψυχὲς ἐκλεπτυσμένες, ὅχι γιὰ ὀλόκληρο ἓνα λαό, ποὺ μόλις βγαίνει ἀπὸ τὸ σκοτάδι. Καὶ ὅμως αὐτοῦνοῦ ἡ παιδεία προέχει σήμερα.

Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία, ὅπως ἐδῶ τὴν ἀντιλαμβανόμεσθε, δὲν ἀποβλέπει στοὺς λίγους, ἀλλὰ σὲ ὀλόκληρο τὸ λαό. Πρὸ παντός τούτη ἡ παιδεία, ἡ αἰσθητικὴ, ἐπειδὴ οὔτε μόνον στὸ σχολεῖο, οὔτε μόνον στὸ σπίτι, ἀλλὰ παντοῦ καὶ κάθε ὥρα μπορεῖ νὰ προσφέρεται, μπορεῖ καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ἀκόμα πλατύτερα στρώματα ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφή παιδείας, καὶ νὰ γίνῃ ἡ πιὸ γερὴ βάση μιᾶς μόρφωσης παλλαϊκῆς.

Μπορεῖ βέβαια λίγοι εὐνοημένοι ἀπὸ τὴ φύσιν νὰ φτάσουν στοὺς ψηλότερους ἀναβαθμοὺς τῆς νόησις τοῦ ὄμοιου, ἀλλὰ ὅσο ἡ βάση εἶναι πιὸ πλατειά, τόσο καὶ οἱ ἐλπιδες νὰ βρεθοῦν αὐτοὶ ποὺ θ' ἀνεβοῦν τούτους τοὺς τελευταίους ἀναβαθμοὺς γίνονται μεγαλύτερες.

Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία εἶναι καὶ γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ γιὰ τοὺς διαλεχτοὺς. Στοὺς πολλοὺς δίνει ὅ,τι σηκώνουν οἱ ὄμοιοι τους, καὶ σηκώνουν οἱ ὄμοιοι τοῦλάχιστον ἐδῶ στὸν τόπο μας, πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμεσθε. Στοὺς διαλεχτοὺς — διαλεγμένους ὅμως ἀπὸ μέσα ἀπὸ ὄλο τὸ λαό, χωρὶς ν' ἀφήνομε στὴν εὐνοια τοῦ πλοῦτου καὶ τῶν περιστάσεων τὴ διαλογὴν αὐτὴ — θὰ τοὺς δώσει ὅλες τίς δυνατότητες ν' ἀνεβοῦν στοὺς ὑψηλότερους ἀναβαθμοὺς, νὰ γίνουν φορεῖς, νὰ γίνουν δημιουργοὶ μιᾶς νέας ἐλληνικῆς ὄμοιότητος¹⁰.

9. Ὁ φιλόσοφος αὐτός εἶναι ὁ Καντ, καὶ τὸ ἔργο ὅπου ἀναπτύσσει τὴν αἰσθητικὴ θεωρία εἶναι ἡ «Κριτικὴ τῆς Δύναμης τῆς Κρίσεως», τὸ φιλοσοφικὸ ἀσπγγέλιο τοῦ Goethe, τὸ βιβλίον μὲ τὸν εὐρύτερον φιλοσοφικὸ ὄριζοντα ἀπὸ ὅσα ἔγραψε ὁ Καντ. Μιὰ σύντομην ἀνάπτυξιν μερικῶν βασικῶν σημείων τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας τοῦ Καντ ἐδῶσα στὸν «Ἀπολογισμὸς ἐνὸς διαλόγου» ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ «Προτύπαια» τὸ 1939 καὶ ὕστερα σὲ χωριστὸ τεύχος τὸν ἴδιον χρόνον.

10. Σὲ κοινωνιαστὲς καὶ σὲ ἀστοὺς εἶναι πλατειά διανοημένη ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ τέχνη θὰ πάθῃ μεγάλο ξεπέσομό ὅμα πέσει τὸ πλουτοκρατικὸ καθεστῶς μὲ τὴν πολυτέλεια ποὺ ζητοῦσε τὴ δουλειὰ τοῦ καλλιτέχνη καὶ μὲ τοὺς πλοῦσιους Μαικήνες ποὺ τὸν συντηροῦσαν. Οἱ ἱστορικὲς ἀναδρομὲς εἶναι εὐκόλες. Οἱ καλλιτέχνες, μὴ ἀσκώντας κανένα κερδοσκοπικὸ ἐπάγγελμα, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπῆρξαν μέσα στοὺς αἰῶνες παρασιτικὰ στοιχεῖα, ταπεινοὶ καὶ κλάσικες οἱ πιὸ πολλοὶ μὲρὸς στοὺς δυνατοὺς τῆς ζωῆς. Ἀπὸ

Ἄλλὰ μιά ἄλλη ἀντίρρηση μπορεῖ νὰ προβληθεῖ ἀκόμα.

Καὶ ἂν παραδεχτοῦμε πὼς ἡ αἰσθητικὴ παιδεία, ὅπως ἐμεῖς τὴ θέλουμε, προορίζεται γιὰ ὁλόκληρο τὸ λαό, τί τὸ ὄφελός; Ἐδῶ στὸν τόπο μας δὲ δίνονται στὸ λαό οὔτε κἀν οἱ πιὸ κοινές καὶ ἀπαραίτητες γνώσεις γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἡ πραγματογνωσία εἶναι μόνον στὸ χαρτί γραμμένη. Ἐδῶ δὲν κατορθώνεται νὰ δοθεῖ μιὰ ψυχολογημένη ἠθικὴ παιδεία, καὶ θὰ χασομερήσουμε μὲ τὴ μόρφωση τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθητηρίου. Ὁ ἐκλεπτυσμὸς αὐτὸς μπορεῖ ν' ἀρμόζει σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν κιόλας ἱκανοποιηθεῖ στίς βασικὲς πραχτικὲς τοὺς ἀνάγκες, γιὰ τὸν τόπο μας ὅμως φαίνεται σὰν κάτι τουλάχιστον δευτερώτερο μέσα στὸ σύνολο τοῦ μεγάλου προβλήματος τῆς παιδείας του.

Καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίρρηση εἶναι ἐπιτόλαιη. Μαρτυρεῖ ἀπλῶς μιὰν ἀβαθὴ, τολμῶ νὰ πῶ μιὰ βάρβαρη ἀντίληψη τῆς παιδείας, καὶ μιὰν ὁλοκληρωτικὴ παρανόηση τοῦ τί ἐπιδιώκει ἡ αἰσθητικὴ παιδεία. Πρὶν ἀπ' ὅλα, πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς τὴ στροφή πρὸς τὴν αἰσθητικὴ παιδεία δὲν τὴ βλέπουμε σὰ μιὰ μεμονωμένη μεταρρύθμιση, ἀλλὰ σὰν ἓνα παράγοντα μέσα στὴ γενικὴν ἀνασύνθεση καὶ τῆς παιδείας καὶ τῆς κοινωνικῆς μας διάρθρωσης, μιὰ ἀνασύνθεση ποὺ δὲ θὰ μπορέσει νὰ θεωρηθεῖ ὁλοκληρωμένη, ἂν δὲν ἐξασφαλίσει σὲ ὅλους, κοντὰ στ' ἄλλα, καὶ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τίς ἀγνές, τίς ἀτόφιες, τίς αἰσθητικὲς χαρὲς τῆς ζωῆς.

Ἄλλωστε ἡ αἰσθητικὴ χαρὰ δὲ ζητάει τὴ χλιδὴ τοῦ πλοῦτου. Τὸ χωριάτικο δῶμα μὲ τὰ καπνισμένα δοκάρια καὶ τὸ μεγάλο ἱερὸ τραπέζι ἀπὸ κυπαρισσόξυλο, μὲ τίς κρεμασμένες ἀρμαθιὲς καὶ τὰ καρβέλια ἀραδιασμένα γύρω-γύρω στὸ περβάζι, τὸ βράδυ, ὅταν ἡ νοικοκυρὰ, πρὶν καθίσει γιὰ τὸ δείπνο, σταυροκοπιέται, εἶναι πολὺ πιὸ αἰσθητικὸ ἀπὸ τοὺς ἀψυχους μπετονένιους κύβους τῶν δρόμων μας, μὲ τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ἑπιπλα καὶ τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα, τὴ γλωσσικὴ τους

τὸν Ἀρίστιππο ὡς τὸν Μιχαὴλ Ἀγγέλο καὶ τὸν Ταρκουάτο Τάσσο καὶ ὡς τὸν Μολιέρο, αὐτὴ εἶταν ἡ θλίβερη μοῖρα τῶν πεινασμένων σωμάτων ποὺ κλείναν μέσα τους καλλιτεχνικὲς ψυχές.

Καὶ ὅμως αὐτὴ ἡ ἀντίληψη εἶναι μιὰ κακόβουλη σοφιστεία. Ἐπειδὴ στὸ ἠθικὸ πεδίο δὲν ἔχουν τίποτα νὰ ἀντιτάξουν, πολεμῶν νὰ πιαστοῦν ἀπὸ τὸ αἰσθητικὸ. Δὲ σκέφτονται πὼς μόνον γιὰ τὴν κοινωνία εἶναι πλουτοκρατικὰ ὀργανωμένη ἀναγκάστηκε ὁ καλλιτέχνης νὰ γίνῃ παράσιτος πὼς σὲ μιὰ δίκαιη κοινωνία, στὰ πιὸ ψηλὰ σκαλιά τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας καὶ τῆς πάντα ἀντίστοιχης ἀπολαβῆς θὰ εἶναι οἱ καλλιτέχνες, καὶ πὼς μπορεῖ θαυμάσια, ἀντὶ νὰ τοὺς δίνονται παραγγελιὲς ἔργων γιὰ τοὺς ἀντιθαλάμους βασιλικῶν ἑταιρῶν, νὰ προσκαλοῦνται νὰ κοσμήσουν καὶ νὰ ὑψώσουν τὰ δημόσια κτίρια, τοὺς πνευματικούς ναοὺς ἐνὸς ὁλόκληρου ἐλεύθερου λαοῦ. Δὲν πρόκειται οὔτε ἡ ὁμορφιά οὔτε ἡ πολυτέλεια, ἡ αἰσθητικὰ ἀξία, νὰ λείπει ἀπὸ τὴν αὐριανὴ κοινωνιστικὴ κοινωνία. Θὰ ἀλλάξει μόνον κυρίως θὰ ἀνήκει στὴν κοινότητα τοῦ λαοῦ καὶ θὰ τὴ χαίρεται μὲ ἱεραρχικὴ τάξη ὁ καθένας.

βαβυλωνία καὶ ὅλα τὰ παράταιρα καὶ παράφωνα, ποὺ τὸ δίδαγμα τῆς γραμμῆς τοῦ ὕμνητοῦ, αὐτὸ ποὺ σιωπηλὰ κάθε ἀνατολὴ χαράζεται στὸν ὄριζοντα, πᾶν νὰ τὸ σβύσουν ἀπὸ τίς καρδιὲς τῶν παιδιῶν μας.

Γι' αὐτὸ, μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς βαθειᾶς ἱστορικῆς μεταβολῆς, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ περιμένουμε τὴν τελικὴ τῆς ἀπόδοσης, — ἀρκεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ σὲ ὅλους ἓνα ἀνθρωπινὸ ὄριο ζωῆς, — ἡ αἰσθητικὴ παιδεία καὶ τοὺς δυὸ τῆς σκοποῦς θὰ μπορέσει καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώξει: καὶ τὸ σύνολο τοῦ λαοῦ νὰ καλλιεργῆσει, καὶ μέσα στὸ σύνολο νὰ κάνει τὴ δύσκολὴν ἐπιλογὴ τῶν δημιουργῶν.

Πιστεύω πὼς θὰ μπορέσω νὰ σᾶς πείσω πὼς οὔτε ὁ ἓνας σκοπὸς οὔτε ὁ ἄλλος εἶναι μιὰ πολυτέλεια. Εἶναι τουναντίον καὶ οἱ δύο ἀμεσώτατες, ἐπιταχτικὲς ἀνάγκες, ποὺ χωρὶς τὴν ἱκανοποίησίν τους δὲ θὰ προκόψει ἡ πατρίδα μας, ὄχι μόνον στὸ δρόμο τῆς ὡραίας μορφῆς καὶ τοῦ ὡραίου λόγου, — ἓνας τομέας ποὺ ἔχει καὶ μόνος του τὴν ἀκατάλυτὴ του ἱστορικὴ σημασία, — ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους τρόπους τοῦ πολιτισμοῦ τῆς.

Ἄν πρὶν τόλμησα ἔτσι δογματικὰ καὶ μὲ μιὰν ἀπρεπὴ συντομία νὰ γυρίσω τὸ βασικὸ πρόβλημα τοῦ ὡραίου, αὐτὸ δὲν τόκανα μὲ τὸν ὑπερφίαλο σκοπὸ νὰ φιλοσοφῆσω ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ ἀκανθωδέστατο θέμα. Ἐπρεπε ὅμως νὰ σᾶς πῶ τόσα ὅσα χρειάζονταν, γιὰ νὰ καταλάβετε τώρα ποιά εἶναι ἡ σημασία τῆς νόησης τοῦ ὡραίου γιὰ ἓνα λαό, μόλις κατορθώσουμε νὰ κοιτάξουμε τὸ ὡραῖο ὄχι ἐπιφανειακὰ καὶ ἐμπειρικὰ, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ, ἀπὸ τὴν καθολικὴ καὶ ἐνιαία, τὴν ὑψηλότερη σκοπιὰ τοῦ πνεύματος.

Σᾶς εἶπα πρὶν πὼς καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση εἶναι σύνθεση αἰσθησης καὶ νοῦ. Ἄλλὰ στὴν ἐπιστῆμη ἡ αἰσθησιμὴ συντάσσεται ὑποταχτικὰ κατὰ τοὺς ἀναγκαίους νόμους ποὺ ὁ νοῦς διαγορεύει. Στὴν ἐπιστῆμη, σὲ κάθε γνώση, ἡ αἰσθησιμὴ γίνεται ἀπλή ὄλη — εἴτε ὄλη τῆς φύσης, εἴτε ὄλη τῆς ἱστορίας. Ἡ τέτοια ὅμως ἀπλή ὄλη στίς κυρίως ἐπιστῆμες, τίς θετικές, κατ' οὐσίαν ἐξαυλῶνεται, χάνεται ὡς αἰσθησιμὴ, παύει νὰ ἔχει ποιότητα καὶ γίνεται ποσότητα¹¹, γίνεται μαθηματικὴ συνάρτηση, γίνεται φυσικὸς νόμος. Ἄλλὰ καὶ στίς ἱστορικὲς ἐπιστῆμες γίνεται ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα, ἱστορικὴ νομοτέλεια. Ἐνὸς ἐπιστήμονα, ποὺ ἔτσι δουλεύει, ἀναπτύσσονται ἐξαιρετικὰ οἱ διανοητικὲς δυνάμεις,

11. Ἐνας μελετητὴς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν θὰ καταλάβει εὐκόλως αὐτὲς μου τίς διατυπώσεις. Ἄλλὰ καὶ οἱ ἀμόητοι ὅς σκεφτοῦνε τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα: ὅτι ἡ θερμότητα καταχτιέται ἐπιστημονικὰ, γίνεται γνώση, ὅταν ἀπὸ αἰσθησιμὴ γίνεται θερμότητος, ὅταν μετρηθεῖ, στὸ θερμόμετρο, ὅταν ἔτσι γίνῃ ποσότητα: ὅτι τὸ αἰσθησιμὸ φαινόμενο τῆς πτώσης τοῦ σώματος καταχτήθηκε ἐπιστημονικὰ ὅταν βρέθηκε ὁ μαθηματικὸς τύπος καὶ τὴν ἐξέφραζε.

αὐτές ποὺ συντάσσουν τὴν ὕλη κάτω ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ νοῦ, καὶ ἀτροφοῦν οἱ αἰσθήσεις του. Περιορίζονται στὸ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὶς κοινές ἀνάγκες τῆς ὀλικῆς ζωῆς ἢ τὶς ἐξ Ἰσου κοινές ἀνάγκες τῆς διανοητικῆς σκέψης. Μὴ ἔχοντας μάλιστα περιθώριο νὰ ἐκταθοῦν πρὸ μακρῶν, οἱ αἰσθήσεις συνωστίζονται ἐκεῖ στὴν περιοχὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τοῦ κοινοῦ νοῦ, καὶ διατηροῦν μόνον τὴ μέτρια παιδότητα ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν τέτοιων ἀναγκῶν¹². Ὅχι μόνον ἀτροφοῦν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ χάνουν τὴ λεπτότητά τους καὶ τὴν τάση τους νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὸ νόμο τῆς ἀνάγκης, ἀμβλύνονται, ἐκχυδαίζονται.

Βλέπουμε νέους ποὺ ξεκινοῦν γιὰ τὴ ζωὴ μὲ ἄρτια ἰσορροπημένες τὶς ψυχικὲς τους δυνάμεις, καὶ ποὺ ἅμα μποῦν κάτω ἀπὸ τὸν τροχὸ τοῦ διανοητισμοῦ, χάνουν τὴν ἐνθετὴ ἰσορροπία τῆς φύσης, στεγνώνουν, στενεύουν καὶ κατάντοῦν, στὰ χρόνια τους τὰ καλύτερα, ἀνίκανοι νὰ βγοῦν ἐξω ἀπὸ τὸ σιδερένιο κλοιὸ του. Καὶ ὄχι μόνον τίποτε ποὺ θέλει καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων δὲ μπορεῖ νὰ νιώσουν, ἀλλὰ καὶ τίποτε ἀπὸ τὶς σφαίρες ἐκείνες τοῦ πνεύματος ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ διανοητικὴ σκέψη, ὅπως λ. χ. ἡ φιλοσοφία. Δὲ σταματοῦν ὅμως ἐκεῖ. Ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ διανοητικὴ σκέψη, ἐπειδὴ αὐτοὶ θυμοῦνται πῶς τὸ κάτεχαν, σὲ μιὰν ὑποτυπώδη φυσικὰ μορφή, σὰν εἴτανε παιδιὰ, νομίζουν πῶς εἶναι παιδιὰτικὴ ἀπασχόληση, πῶς εἶναι πρὸ πολὺ παιχνίδι παρά σοβαρὴ λειτουργία. Οἱ δεξιότητες αὐτοὶ τῆς λογικῆς, καὶ διὰ μέσου αὐτῆς καὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς οἱ δεξιότητες, τὸ αἰσθητικὸ, τὸ μυθικὸ, τὸ θρησκευτικὸ, τὰ θεωροῦν ξεπερασμένα ἀπὸ τὴ λογικὴ τους δυνάμη, ξένα ἀπὸ τὴν οὐσία. Τὸ αἰσθητικὸ τοὺς φαντάζει σὰ μιὰ πολυτέλεια πῶς ἀξίζει ὅσο ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀνεσὴ τους ἢ ποικίλλει τὸν ὁμῶν αἰσθησιασμὸ τους —

12. Πέρα ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς διανοητικῆς σκέψης οἱ αἰσθήσεις διαδραματίζουν ἕναν πολὺ ὑψηλότερο ρόλο. Ἐκεῖ, στὴ σφαῖρα τοῦ ὄρατου, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς μεταφυσικῆς, δὲν ἀρκεῖ ἡ λογικὴ κατάταξη ἐνὸς δομένου ὀλικοῦ, δὲν ἀρκεῖ δηλαδὴ ἡ λογικὴ κατανόηση, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ αὐτὴ, συγχωνευμένη ὅπως σ' ἕνα πολὺ πλατύτερο γεγονός, στὴν καθολικὴ βίωση. Ὅπου δὲν ἀρκεῖ ἡ γνώση, ἀλλὰ χρειάζεται ἡ βίωση, τότε ἡ αἰσθησιολογία ἔχει μιὰν ἀποστολὴ ἰσότητος μὲ τὸ νοῦ. Γιατί, ὅς μὴ γελιόμαστε, οἱ πρῶτες μεταφυσικὲς ἀρχές δὲν καταγιγίνονται μόνον μὲ τὸ θεωρητικὸν λόγον, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἐνιαία καὶ καθολικὴ ἐξόρμησιν τῆς συνείδησης, ὅπου καὶ ἡ αἰσθησιολογία φέρνει τὴν ἀπαραίτητη συμβολὴν τῆς. Ἄν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὶς κοινές, τὶς ὀριακὰς στιγμὰς τῆς μεταφυσικῆς, πολὺ περισσότερο ἰσχύει γιὰ τὴ σφαῖρα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς αἰσθητικῆς.

Ἐπὶ αὐτῆς ἄλλωστε ἀσφαλῶς ἕνα ὄρατο σημεῖο ὅπου αἰσθησιολογία καὶ νοῦς ἀνώνονται. Ἄλλὰ δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ τὸ ὄρω τῶρα ἀκριβέστερα. Βρίσκεται κάπου ἐκεῖ ὅπου, καθὼς ὁ Πλάτων λέει στὴν Ζ' ἐπιστολὴν του (342e), ἡ γνώση πρὸς τὸν νοῦν διατυπώνεται μὲ τὸν λόγον, ἀλλὰ «ὅσοτερον ἀπὸ μακρῶν ἐπικοινωνία καὶ συμβίωση μὲ τὸ πράγμα, σὰν τὸ φῶς ποὺ ἀνάβει ἀπὸ σπῖθα, γεννιέται μὲς σ' αὐτὴν ψυχὴ καὶ ὅσοτερον ἐκεῖ τρέφεται μόνον τῆς». Βρίσκεται κάπου ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀλήθεια δὲ κυριεύεται πρὸς τὸν λόγον, ἀλλὰ σὰ βίωση.

ὁμῶς γιατί εἶναι γυμνὸς ἀπὸ κάθε αἰσθητικὴς ἀνάγκης. Τὸ μυθικὸ καὶ τὸ θρησκευτικὸ τὸ παραχωροῦν σὰ μιὰ παρηγορητικὴ ἀνάγκη γιὰ τοὺς πνευματικὰ ἀδύνατους, σὰ μιὰν ἐπιβίωση τῆς προεπιστημονικῆς, τῆς προλογικῆς ζωῆς, ἐνῶ αὐτοὶ, μὲ τὸ σπαθὶ τῆς λογικῆς, ἔχουν διασκεδάσει ὅλα τὰ φαντάσματα, καὶ προχωροῦν μὲ κούφια αὐτοπεποίθησιν στὸν καθαρὸν χῶρον τῆς μόνου στενὰ λογικὰ συλληπτικῆς οὐσίας. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ χῶρον δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ εἶναι οὐσιαστικὸ γι' αὐτούς. Ὡς ἐκεῖ ποὺ φτάνουν αὐτοὶ, φτάνει καὶ ἡ οὐσία. Ὁ κόσμος παίρνει τὸ στενὸ καὶ ἀφηρημένον τους σχῆμα.

Τούτῃ ἡ νοοτροπία ἤρθε σὰν παρακολούθημα ἐνὸς μεγάλου καλοῦ, τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἐνὸς μεγάλου κακοῦ, τοῦ ἀστικοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ τοῦ περασμένου αἰῶνα¹³. Παράσσυρε ὄχι τόσο τοὺς ἀγράμματος, ποὺ τὸ μυαλὸν τους δὲν τὸ ἄλεσε ὁ διανοητικὸς τροχός, ἀλλὰ τοὺς μισογράμματος, αὐτοὺς ποὺ λέμε στὴν τρεχοῦμενη γλῶσσα «διανοουμένους». Ἐδῶ ὅμως στὸν τόπον μας, ποὺ «οἱ διανοούμενοι», ξιπασμένοι ἀπὸ τὸ συρμό, — δυστυχῶς μόνον τῶν πρὸς ξέπων ἐκδηλώσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, — ἔχουν ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὶς πρὸς βάθειες ρίζες τοῦ δικοῦ μας πολιτισμοῦ, τὸ κακὸν ἔχει πάρει μιὰν ὀξύτερη μορφή, ποὺ δὲ βρίσκει τὰ ἀντίρροπα ποὺ σ' ἄλλες χώρες βρίσκει ἀπὸ τὴν πρὸς πρόσωπον, συνεχῆ καὶ ἀποκρυσταλλωμένη πνευματικὴ τους παράδοσιν. Ἐδῶ — ἂν ἐξαιρέσω μονάδες, ποὺ ὅμως δὲ στάθηκαν ἀκόμα ἱκανές νὰ προκαλέσουν μιὰ συγκροτημένη ἀντίδρασιν — ἐδῶ ἐγκαθιδρύθηκε μιὰ ἐγκεφαλοκρατία βαρειᾶς μορφῆς, ποὺ στέκεται ἐμπόδιον στὴν προκοπὴν τοῦ πολιτισμοῦ μας, καὶ σὲ ἔκτασιν, μὰ πρό παντός σὲ βάθος. Αὐτὴ τὴν ἐγκεφαλοκρατία θὰ τὴν πολεμήσουμε τονώνοντας ἐκείνες τὶς λειτουργίας τῆς ψυχῆς ποὺ κινοῦνται ἐξω ἀπὸ τὸν διανοητισμὸν καὶ ὅπου ἡ αἰσθησιολογία ξαναβρίσκει ἀπέναντι τοῦ νοῦ τὴν ὑψηλὴν τῆς ἰσοτιμία. Θὰ τὴν πολεμήσουμε μὲ τὴν αἰσθητικὴν παιδείαν, ἀνοίγοντας μὲ τὸν πρὸς ἀπλὸν τρόπον, σὲ παιδιὰ καὶ σὲ μεγάλους,

13. Ὁ ἀστικὸς κεφαλαιοκρατισμὸς εἶναι γέννημα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς τῆς ἐξειδικευμένης θετικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐξειδικευμένη ὅμως θετικὴ ἐπιστήμη εἶναι γέννημα ἐκείνων ποὺ ἀφοσιώθηκαν στὰ εἰδικὰ θέματα, στὶς λεπτομέρειες τῆς ἐρευνας τῆς ὅλης, καὶ ποὺ κατὰ κανόνα ὄχι μόνον ἀγνόησαν τὶς μεγάλες κοσμικὰς ἀλληλουχίας, τὰ πρωταρχικὰ προβλήματα ποὺ τὶς σπηρίζουν, ἀλλὰ θεώρησαν καὶ ἐκείνους ποὺ ἐλάττωσε ἐνδιαφερότανε γι' αὐτὰ μεταφυσικοὺς φαντασιοκόπους. Ἐτοί, ὅλοι αὐτοὶ οἱ εἰδικοί, κλεισμένοι στὰ καθ' ἕκαστον, ἀντιμάχονταν τὴν ἐποπτεία τῶν ὁλοτήτων, κλεισμένοι στὴν διανοητικὴν σκέψιν ἀντιμάχονταν τὸν νοῦ. Ὁ λεγόμενος θετικισμὸς, ἡ φιλοσοφία ποὺ θαυμάστηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀστικούς τοῦ περασμένου αἰῶνα σὰν τὸ ὄρατο σημεῖον τῆς προόδου τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, δὲν εἶναι παρά ἡ φιλοσοφία ποὺ αὐτοπεριορίστηκε ἀγνωστικιστικὰ στὸν κύκλον τῆς διάνοιας καὶ ἀνήθηκε κάθε ἄλλο φιλοσοφικὸν ἔτασμά ὡς μεταφυσικὴ πλάνη.

μονοπάτια πρὸς περιοχὲς τοῦ πνεύματος ποῦ δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ τίς φτάσει ἀπὸ τὴ σκονισμένη δημοσιὰ τῆς μονόπλευρης διανοητικῆς σκέψης.

Ἄλλὰ καὶ ἓνα ἄλλο ἀγαθὸ θὰ μᾶς χαρίσει ἡ αἰσθητικὴ παιδεία. Τὸ αἰσθητικὸ, καθὼς εἶπαμε, δὲ βγαίνει ἀπὸ τὴν κοινὴν αἴσθηση, βγαίνει ἀπὸ μίαν ἰδιαίτην αἴσθηση, ποῦ ἔχει, ἀπὸ τὴ φύση τῆς, τὰ ὄρια καὶ τὴν τάξη τῆς ἀρμονικῆς μορφῆς. Ἡ χαμηλὴ ἢ κοινὴ αἴσθηση δὲν ἔχει μιά τέτοια μορφή, γιατί φέρνει μαζί τῆς τὴν ἐπιθυμία γιὰ κάτι ὀλικό, γιὰ τὴν ἱκανοποίηση κάποιας βιολογικῆς ἢ ψυχολογικῆς ἀνάγκης. Καὶ ἡ ἐπιθυμία, στὴν ἀνεξάντλητη ἀνανεώσή τῆς, δὲν ἔχει ἐντὸς τῆς ὄρια ἢ φραγμό. Σταματᾷ μόνον ὅπου κάτι ἐξωτερικὸ τὴ σταματᾷ. Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία ὁμοίως ἀσκεῖ τὴν ψυχὴ ν' ἀποχτήσῃ μίαν αἴσθηση ποῦ δὲν ξυπνᾷ τὴν ἐπιθυμία, μίαν αἴσθηση ποῦ γι' αὐτὸ δὲν πιέζει μὲ τὸ βᾶρος τῆς ὀρμῆς τῆς τὴ θέληση νὰ θέλει ἀδιάκοπα τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, μίαν αἴσθηση ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὁποιοδήποτε συμφέρον, ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἰδιοτέλεια.

Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία τὸ κατορθώνει αὐτὸ γεμίζοντας τὴν ψυχὴ μὲ ὁμορφιά, ποῦ δὲν τὴν ἐπιθυμῆ κανεὶς, ἀλλὰ τὴ θεᾶται, ποῦ — ἂν θέλετε — ἡ ἐπιθυμία γι' αὐτὴν ἐξαντλεῖται στὴν ἴδια τὴν αἴσθηση, σὸ ὅτι βλέπεις ἢ ἀκοῦς κάτι ὡραῖο, στὴν αἴσθηση ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς, δὲν ἔχει καμμιάν ἄλλη βλέψη, κανένα ἄλλο συμφέρον¹⁴.

Ἔτσι, ἡ αἰσθητικὴ παιδεία ἀνάβει τίς πρῶτες σπῆδες τῆς πνευματικότητας στὴν κοινὴ ψυχὴ τῆ σβυσμένη ἀπὸ τὴ βία τοῦ καθημερινοῦ, σώζοντάς τὴν καὶ ἀπὸ τὴν ὀρμὴ τῆς κοινῆς αἴσθησης, ποῦ σπρώχνει ἀέναα πρὸς τὸν χορτασμό τῆς ἐπιθυμίας, πρὸς αὐτὸ τὸ ἀσταμάτητο μαρτύριο τῶν Δαναΐδων, μὰ καὶ ἀπὸ τὴ διαστροφή τῆς λογικῆς σκέψης, ποῦ τὴ στενεύει καὶ τὴ δένει σ' ἓνα κόσμον ἄποιο καὶ ἀῶλο, ὅπου οὔτε ἡ αἴσθηση δὲν ὑπάρχει, οὔτε ἡ οὐσία ἢ πνευματικὴ, ἀλλὰ μιά διανοητικὴ ἀφαίρεση ποῦ, ὅσο σεβαστὴ καὶ ἀπαραίτητη καὶ ἂν εἶναι στὴ σφαῖρα τῆς, δὲ θάπρεπε ποτὲ νὰ σκεπάζει τὸν πολὺ πλατύτερον ὀρίζοντα τῆς καθολικῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας.

Ἄλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα. Ὁ νοῦς μὲ τὸν ἠθικὸ νόμον ὀρίζει παντοῦ καὶ πάντοτε νὰ πράττουμε τὸ πρεπούμενο, ἀδιαφορώντας ἀπόλυτα γιὰ τίς παρορμήσεις ποῦ ἀδιάκοπα ξεπετιοῦνται σὰ δαιμονικὰ μέσα ἀπὸ τὸν ὀλικὸ ἄνθρωπον. Ἡ ἐπιταγὴ τοῦ ζητάει μίαν ἀπόλυτη ἐλευθέρωση ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία. Ὁ ἠθικὸς κόσμος εἶναι ὁ κόσμος τῆς ἀκρατῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Ἡ

αἴσθηση, ἀντίθετα, εἶναι ὁ κόσμος τῆς ἀπόλυτης ἀνελευθερίας. Μιά ἄβυσσος τοὺς χωρίζει γιὰ πάντα. Καὶ ὁμοίως ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τούτη μόνον τὴ σημασία μπορεῖ νὰ ἔχει: τὴν ἀέναη προσπάθεια γιὰ τὴν ἐνωση τῶν δύο τούτων ἀντίμαχων κόσμων, ἔτσι ποῦ τὸν κόσμον τῆς ἀνάγκης νὰ τὸν κάνουμε κόσμον ἐλευθερίας. Ἡ ἐνωση αὐτὴ θὰ συντελοῦντανε πρὸ φυσικὰ καὶ ὁμαλά ἂν ὑπῆρχε κάτι ἐνδιάμεσο. Κάτι ποῦ θὰ ἔστυκε ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους καὶ θὰ κλείνει μέσα του καὶ τοὺς δύο. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἡ αἰσθητικὴ στάση τῆς ψυχῆς, αὐτὴ ποῦ καλλιεργεῖ ἡ αἰσθητικὴ παιδεία. Ἡ αἰσθητικὴ στάση βρίσκεται, ὡς ποῦμε ἔτσι, σὸ κέντρο τῆς ψυχῆς. Ἀπὸ τὴ μιά κλείνει ἐντὸς τῆς τὴν αἴσθηση καὶ δέχεται μ' αὐτὴν ὅλη τῆς ὀλικῆς ζωῆς τὸν πλοῦτον ἀπὸ τὴν ἄλλη κλείνει μέσα τῆς τὸ νοῦ, τίς μορφές τοῦ νοῦ, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ νοῦ. Ἔτσι μέσα τῆς συνταιριάζουν νοῦς καὶ αἴσθηση, πνεῦμα καὶ ὕλη, ἐλευθερία καὶ ἀνάγκη, ὅ,τι πρέπει νὰ εἶναι μὲ ὅ,τι εἶναι. Καὶ γι' αὐτὸ, ὅπως εἶπαμε, ἐνῶ στὴν πραγματικὴ ζωὴ ποτὲ τὸ πραγματικὸ δὲν εἶναι ὅπως πρέπει νὰ εἶναι, καὶ πάντα ξεσκίζεται ἡ ψυχὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποῦ εἶναι καὶ σ' αὐτὸ ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶταν, σὸ φανταστικὸν κόσμον τοῦ ὡραίου ὅ,τι εἶναι βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ὁμολογία μὲ ὅ,τι πρέπει νὰ εἶναι, καὶ ἔτσι ἐκεῖ βρίσκεται ἡ ψυχὴ τὴν ποθημένη ἐνότητα, τὴ λύτρωση ἀπὸ τὸ διχασμό, ποῦ οὔτε ἡ καθαρὴ πνευματικὴ σφαῖρα μόνη τῆς δίνει, οὔτε ἡ αἰσθητικὴ.

Ἡ αἰσθητικὴ παιδεία, καλλιεργώντας τούτῃ τὴν κεντρικὴν στάση τῆς ψυχῆς, τὴ μαθαίνει, σπώντας τὰ δεσμά ποῦ τὴ δένουν τόσο στερεὰ στὴν ὕλη, σιγά-σιγά ν' ἀνεβαίνει πρὸς τὴ σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας. Γι' αὐτὸ μπορεῖ καὶ νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε σὰν τὴ μέθοδο ποῦ μᾶς δίνει τὴν πρώτην βάση τῆς πνευματικότητας καὶ μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἐνιαία καὶ ἐλεύθερη προσωπικότητα¹⁵.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ αἰσθητικὸ μόνον ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἠθικὴν ζωὴν. Καὶ μέσα σὸ ἴδιο τὸ αἰσθητικὸ ὑπάρχει τὸ ἦθος.

Ἡ καθαρὴ, ἡ λιτὴ, ἡ ἀπέριττη μορφή, γίνεται τὸ ἐνυλο παράδειγμα γιὰ τὴν καθαρότητα, τὴ λιτότητα, τὴν ἀπεριττότητα τῆς ψυχῆς. Τὸ κάρσιο τῆς γραμμῆς καὶ τῆς ἐκφρασης ἀσκεῖ τὴν ψυχὴ στὴν οὐσιαστικότητα καὶ τὴν ἀκρίβεια. Ἡ ἀρμονία καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς καλλιτεχνικῆς σύνθεσης διδάσκουν τὴν τάξη στὴν ψυχὴ καὶ τὴ δικαιοσύνη.

Κυρίως ὁμοίως, ὅπου τὸ ἀνθρώπινο μπαί-

14. Καὶ αὐτὲς εἶναι σκέψεις τοῦ Kant ἀπὸ τὴν «Κριτικὴ τῆς Δύναμης τῆς Κρίσης» (Πρῶτον μέρος, § 2 καὶ 4).

15. Γιὰ ὅλες τίς προηγούμενες σκέψεις παραπέμπω τοὺς ἀναγνώστες ποῦ θέλουν σοβαρὰ νὰ μελετήσουν αὐτὰ τὰ προβλήματα καὶ πάλι στοῦ Schiller τὴ μελέτη ποῦ μνημόνευσα πρὶν. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ὀψήσανε εὐσυνείδητοι ἀναγνώστες, ἀπὸ δική μου εὐσυνείδησια πρέπει νὰ τονίσω πὼς οἱ παραγράφους αὐτὲς ἀναπτύσσω ξένες σκέψεις.

νει στὴν τέχνη, ἐκεῖ μπαίνει καὶ τὸ ἦθος. Τὸ ὠραῖο τότε λέμε πὼς ἀποχτᾶ ὕψος. Ὑψος μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει μιὰ «νεκρὴ φύση», τὸ ἀραβούργημα ἑνὸς μαυριτανικοῦ παλατιοῦ, ἀλλὰ ἔχει ὕψος τὸ αἰσχύλειο δράμα, ἕνας «Μπράντ», «ἕνας Χάμλετ». Μ' ὅσα λέω, δὲν πρέπει νὰ νομιστεῖ ὅτι θεραπεύω τὸ αισθητικὸ γιὰ τὴν ἠθοπλαστικὴ του σημασία. Ἰδίως δὲν πιστεύω πὼς τὸ ὠραῖο ὀδηγεῖ στὴν καθιερωμένη κοινωνικὴ ἠθικὴ. Τὸ ὠραῖο ἔχει μιὰν αὐταξία ἰσότημη μὲ τὴν ἠθικὴ. Μόνο πού, μιλώντας γι' αὐτό, γιὰ τὴν ὠραιότητα τοῦ ὕψηλοῦ πῶς εἰδικά, δὲν μπορούσα νὰ μὴν ἀναφέρω καὶ τὸ δῶρο τῆς ἠθικῆς ἀπολύτρωσης, τῆς εὐαισθησίας, τοῦ ἐξευγενισμοῦ πού φέρνει μαζί του. Τώρα δὲν πιστεύω ν' ἀνησυχούμε πιά — ὅσοι ἀνησυχούσανε — μὲ τὴν ἀντίληψη πὼς ἡ αισθητικὴ παιδεία εἶναι μιὰ πολυτέλεια, κάτι πού ἔρχεται σὰν ἐπιπρόσθετο στὶς ἄλλες μορφές τῆς παιδείας, γιὰ νὰ ἐκλεπτόναι μόνο τοὺς ἀνθρώπους πού κατέχουν κίβλας τὸ ἀπαραίτητα¹⁶.

Μὲ ὅσα εἶπα, θέλησα ἀκριβῶς νὰ δείξω πὼς ἡ αισθητικὴ παιδεία δὲν εἶναι ἕνα ἐπιστέγασμα, ἀλλὰ μιὰ βάση, ἐνεργεῖ ἀδιόρατα στὰ βαθύτατα στρώματα τῆς ψυχῆς, στὶς ρίζες τῆς πνευματικῆς ὑπαρξῆς, σηκώνει ἐκεῖ ἀποφασιστικὲς ἐπαναστάσεις καὶ ὀρίζει ἐκεῖ, ἐντονώτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη δύ-

16. Πολυτέλεια δὲν εἶναι ἡ καθολικὴ αισθητικὴ παιδεία γιὰ ἐκείνους πού ξέρουν πὼς σκοπὸς τῆς παιδείας δὲν εἶναι, κατὰ πρῶτο λόγο τουλάχιστον, νὰ πλάσει ἀνθρώπους ἐπιτήδειους γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ, ἀλλὰ ἀνθρώπους ἐπιτήδειους γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Γιατὶ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ πρακτικὴ ἀνάπτυξη ὀφείνουν νὰ γίνονται ἀπὸ τὸ ἴδιον μέσο, τὴν ἰστορία. Συνήθισμα νὰ θεωροῦμε ὅτι τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴ φύση του εἶναι ἀπόκοσμο καὶ ὅτι τὸ ἐξαγοράζει κανεὶς ἐπὶ θύρα τῆς πρακτικῆς του ἰκανότητας. Τὸ πνεῦμα τὸ ὑγιεινὸ, τὸ ἀριστὸ, τὸ κλασικὸ, ἔχει μέσα του τὴν ἀξίωση νὰ κυριαρχήσει στὴ ζωὴ. Δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει μέσα του τὴν ἀληθινὴ πρακτικὴ ἀνάπτυξη, ἐκεῖνη πού κάνει τὴν ἰστορικὴ πρόκληση, ὅχι βέβαια ἐκείνη πού κάνει πολλές ἀπὸ τὶς καθημερινὲς πράξεις. Ἀλλὰ οὔτε καὶ σ' αὐτὲς τὶς καθημερινὲς πράξεις τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἀντίθετο· μόνο πὸς τὶς κρίνει καὶ ἄλλες τὶς ὀφώνει καὶ ἄλλες τὶς ἀπεκρούει. Ὅσοι καὶ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους δὲν ἀντιμάχεται τὸ πνεῦμα. Μερικὲς ρομαντικὲς ἡρωϊκὲς στάσεις χωροῦν βέβαια ἐντὸς του, χωρὶς νὰ εἶναι στοιχεῖα τῆς φύσης του. Ἐκεῖνο πού διακρίνει τὸν πνευματικὸ ἀνθρώπο εἶναι ἡ κατανόηση τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐπιείκεια πρὸς τὶς σφαλερῆς ἰδέας καὶ ἡ εὐκολὴ προσαρμογὴ του στὴν ψυχικὴ του ἀτμόσφαιρα. Ἡ ἀπόσταση καὶ ἡ μόνωση ὑπάρχουν, μὰ ὅχι στὴν κοινωνικὴ στιγμή τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὴν ὥρα πού ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς θεωρεῖ, αὐτὸν τὸν ἴδιον, τοὺς συνανθρώπους του, τὸ Θεό. Τότε εἶναι μόνος καὶ ὀψηλότερος ἀπ' ὅλους. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα δὲν ἐμποδίζει τὴν κοινότητα, ἀπεναντίας ὁποῦν ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος πού δὲν ξέρει νὰ εἶναι μὲ τὴν ἴδια εὐκολία καὶ μὲ ὅλους καὶ μόνος. Σὲ ἕνα εἶναι σκληροτράχηλος ἀπὸ τὴ φύση του ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος, στὴν ἠθικὴ του κρίση. Ἄν αὐτὸ ὀπονηθοῦν ὅσοι τὸν χαρακτηρίζουν ἀκατάλληλο γιὰ τὴν πραγματικὴ ζωὴ, ὅς ἐὼ πούνε φανερά. Ἀλλὰ θὰ τοὺς ἀπαντήσουμε πὼς ἀκριβῶς τέτοιους ἀνθρώπους θεωροῦμε πῶς κατὰλληλους γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ. Γιατὶ σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ πετόχουμε μὲ ὅποιο μέσο, ἔσω καὶ ἂν μ' αὐτὸ καταστρέψουμε τὴν ποιότητα τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Σκοπὸς μας εἶναι νὰ πετόχει ἡ ἴδια ἡ πρακτικὴ ζωὴ, νὰ ὀψωθεῖ ἡ ποιότητά της, καὶ αὐτὸ καταρθώνεται μόνο μὲ ἠθικὰ μέσα.

ναμη, τὴν ὕψη, τὸ ρυθμό, τὴν τροχιά, τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀλλὰ δὲ μίλησα ἀκόμα γιὰ τὸ κύριο ἀποτέλεσμα, τὸ οὐσιωδέστερο, τῆς αισθητικῆς παιδείας. Ἡ αισθητικὴ παιδεία δὲν εἶναι μονάχα ἡ προσφορώτερη προπαιδευτικὴ γιὰ τὴ διάπλαση τοῦ ἠθικοῦ, τοῦ ἐλεύθερου, τοῦ πνευματικοῦ γενικά ἀνθρώπου· εἶναι προπαντός παιδεία γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ὠραῖο.

Τὸ ὠραῖο, εἴτε στὴ φύση, εἴτε στὴν τέχνη, ἐνσαρκώνει ἕνα μεταφυσικὸ νόημα, πού ἡ διανοητικὴ σκέψη οὔτε νὰ τὸ ἀδράξει μπορεῖ, οὔτε νὰ τὸ ἐκστομίσει. Ἐκφράζει κάτι πού χωρὶς αὐτό, ἐκεῖνο πού λέγεται πνεῦμα, καὶ ἐκεῖνο πού λέγεται ζωὴ, δὲν μπαίνει ὀλόκληρο μὲς στὴν ψυχὴ μας. Μὲ τὸ νόημα τοῦτο τοῦ ὠραίου, ὅπως καὶ μὲ τὸ νόημα τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ, μὲ κάθε ἀπόλυτο νόημα, ἀγωνιζόμαστε νὰ πλησιάσουμε κάτι πού εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε σύλληψη καὶ ἔκφραση.

Μὲ ὅσα τοῦτα τὰ νοήματα μαζί, μὲ τὴν ἰδεατὴ συνδιανόησή τους, πολιορκούμε τὴν ἀπόρρητη οὐσία, τὸ ἄρρητο, τὸ ἕνα πού εἶναι καὶ τὸ πᾶν καὶ πού μόνο ἔτσι κυκλικὰ συγκλίνουμε, αἰώνια μοχθώντας, πρὸς τὸ κέντρο του. Ἡ ὠραιότητα εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ πνεύματος, καθὼς ἀπὸ τὴ φύση του κατατείνει στὴν κατάκτηση τοῦ ἀπόλυτου, τοῦ ἑνὸς πού εἶναι καὶ τὸ πᾶν. Ἄν αὐτὸ «τὸ ἕν καὶ πᾶν» τὸ ὀνομάζουμε θεότητα, θὰ λέγαμε πὼς τὸ ὠραῖο εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπέραντους δρόμους ὅπου βαδίζει, μὲς τοὺς αἰῶνες, ὁ ἀνθρώπος γιὰ νὰ πλησιάσει τὸ Θεό¹⁷.

17. Ἄν τὴν οὐσία τὴν παραβάλαμε μὲ μιὰ σφαῖρα, θάπρεπε τὴ διανοητικὴ σκέψη νὰ τὴν παραβάλαμε μὲ ἕνα πολυέδρο σῶμα πού τείνει νὰ συνταυτιστεῖ μὲ τὴ σφαῖρα. Γιὰ νὰ κατορθωθεῖ αὐτό, πολλαπλασιάζει μικραίνοντας τὶς ἔδρες του κ' ἔτσι ὀλο καὶ πλησιάζει τὴ σφαῖρα. Ἡ ἀπόλυτη συνταύτιση εἶναι δυνατὴ μόνο στὸ ἀπειρο, ὅταν ὅλες οἱ εὐθεῖες γραμμὲς γίνουν σημεῖα, ὅταν τὸ ἀφηρημένο καὶ γενικὸ συνταυτιστεῖ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ καὶ τὸ συγκεκριμένο, ὅταν ἡ διανοητικὴ σκέψη χάσει τὸ σχῆμα τῆς πού εἶναι σχηματικὴ ἐποπτεία καὶ γίνῃ στὴν τελευταία τῆς κορυφῆς, ἀπὸ σκέψη, δηλαδὴ ἀπὸ κάτι πού ἐμμεσα ἐγγίζει τὴ σφαῖρα, ἐποπτεία, δηλαδὴ κάτι πού ἀμεσα δίνεται μὲ τὴ σφαῖρα. Ὅταν μὲ ἄλλους λόγους ὁ νοῦς γίνῃ, χωρὶς νὰ πάψει νὰ εἶναι νοῦς, καὶ ἐποπτεία, δηλαδὴ γίνῃ νοητικὴ ἐποπτεία. Ἀλλὰ καὶ ἡ νοητικὴ ἐποπτεία, καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι τὸ ὀραῖο σημεῖο τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, εἶναι πάντα θεωρητικὸς λόγος. Καὶ ὁ θεωρητικὸς λόγος ὁ ἴδιος μὰς ὀδηγεῖ στὴν ἐπίγνωση τῶν ὀρίων του. Στέκει κάπου σ' ἕνα φῆλωμα καὶ μὰς δείχνει ἀπειρες ἐκτάσεις πού δὲν μπορεῖ νὰ τὶς πατήσῃ καὶ πού ἀνήκουν στὸ ὀλο τῆς ζωῆς, στὸ «εἶναι» τοῦ παντός. Ἐστὶ ὁ ἴδιος ὁ θεωρητικὸς λόγος μὰς μεταφέρει σ' ἕνα σημεῖο πού ὀπερβαίνει καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον, σ' ἕνα σημεῖο ἀπὸ ὅπου ὁ θεωρητικὸς λόγος φανερώνεται σὰν ἕνας τρόπος τῆς συνείδησης νὰ συλλάβῃ τὸ «εἶναι» καὶ πλάι σ' αὐτὸν καὶ ἀσύγκριτοι μ' αὐτὸν στέκουν καὶ ἄλλοι τρόποι πού ὀδηγοῦν στὸ ἴδιο «εἶναι». (Δὲν εἶναι ἐδῶ θέμα νὰ ἐξηγήσω γιατί πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο «εἶναι».) Καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς πολλοὶ τρόποι συλλαμβάνουν τὸ ἴδιο εἶναι, βγαίνει πὼς κανένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρόπους δὲ συλλαμβάνει τὸ εἶναι στὴν ὀλόκλητά του. Κάθε εἶδος στέκει ἀπέναντι σὲ μιὰ συνείδηση, πένεται μὲ νόηματα ἀπ' αὐτὴν. Μόνο ὅπου θὰ ὀπῆρχε ταυτισμὸς ἐκείνου πού εἶναι καὶ ἐκείνου πού θεῖται, ταυτισμὸς

Κανείς δὲν μπορεί νὰ πεῖ πὼς ἐτούτος ἢ ἐκεῖνος ὁ δρόμος ξεπερνάει τοὺς ἄλλους σὲ ἀξία, ἢ ἐπιστημονικὴ σκέψη, ἢ ἠθικὴ πράξη, ἢ θρησκευτικὴ ἔκσταση, ἢ αἰσθητικὴ θέα. Τὰ ἀπειρα μεταξύ τους δὲ συγκρίνονται. Μπορεῖ μόνο νὰ πεῖ κανείς πὼς σὲ ὀρισμένες ἱστορικές στιγμές, σὲ ὀρισμένους χώρους τῆς ἱστορίας, ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος τρόπος βρίσκει ἓνα ἔδαφος πρὸ πρόσφορο.

III

Ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ δὲ γνώρισε στὴν οἰκουμένη ἓνα ἔδαφος πρὸ πρόσφορο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καί γι' αὐτὸ στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ πάρει ἡ αἰσθητικὴ παιδεία, ὅπως ἄλλοτε, ἔτσι καὶ αὔριο, θέση περιβλεπτη καὶ βασική. Τὸ ἔδαφος εἶναι πρόσφορο, γιατί ὁ Ἕλληνας ἔχει τὸ χάρισμα τῆς πλούσιας αἰσθησης, μὲ τίς λεπτές καὶ εὐαίσθητες κεραίες του ποὺ συλλαμβάνουν ὅ,τι πρὸ ἀδιόρατο γύρω του, στὸ πέρασμα μιᾶς ἀστραπῆς. Ἐχει τὸ χάρισμα νὰ δίνει μορφή σὲ κάθε αἰσθησιμὴ καὶ νὰ αἰσθητοποιεῖ κάθε μορφή, τὸ χάρισμα ἐλεύθερα νὰ ἐπινοεῖ κατακαίνουργες προσωπικὲς συνθέσεις τούτων τῶν δύο ἀντίμαχων στοιχείων. Τὸ ἔδαφος εἶναι πρόσφορο, μὰ ἀκαλλιέργητο.

Ὅλα τούτα τὰ χαρίσματα εἶναι τυφλὲς δυνάμεις ποὺ πρέπει νὰ κάνουν πλῆρη πρὸς τὸ ἀξιο. Τὰ φυσικὰ χαρίσματα εἶναι καὶ πρὸς καλοῦ καὶ πρὸς κακοῦ. Ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τὸ ἰδανικὸ τοῦ ὠραίου τὰ φυσικὰ θὰ τὰ μετουσιώσῃ σὲ πνευματικὰ χαρίσματα.

Μὲ τὴν αἰσθητικὴ παιδεία θὰ λαφρύνουμε τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τὸ τυραννικὸ βάρος τοῦ ἄμορφου πάθους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ἀκόμα τυραννικώτερου διανοητισμοῦ, θὰ τοῦ ἀνοίξουμε τὸ δρόμο τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, τῆς πρὸ δυσκολίας, μὰ καὶ ἐκείνης ποὺ δίνει ἀξία σὲ ὅλες τίς ἄλλες, θὰ τοῦ κινήσουμε ἀπὸ πολὺ βαθιὰ τὸν πόθο νὰ συγκροτιέται σὲ ἐνιαία προσωπικότητα, καὶ ἀπάνω ἀπ' ὅλα θὰ τοῦ ξυπνήσουμε τὴ μνήμη τῆς ὠραίας καὶ ὕψλης μορφῆς, ποὺ εἶναι θαμμένη καὶ καρτεράει τὸ ξύπνημα κάτω ἀπὸ ἓνα παχὺ στρώμα

ὀποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, θὰ εἶταν νοητὴ μιὰ ἀπόλυτη νόηση. Ἀλλιῶς πάντα συμβαίνει κάποιος μερισμὸς.

Ἡ συνείδηση, ὅσο εἶναι συνείδηση, δηλαδὴ κάτι τι ποὺ συλλαμβάνει κάτι ἄλλο, θὰ ζεῖ στὸ μερισμὸ, θὰ γνωρίζει μόνον τρόπους, ποὺ ὁ καθένας ἀπὸ διαφορετικὴ γωνιά θὰ ἀντικρύζουν τὸ ὅλο τοῦ « εἶναι ». Καὶ ὁ ἀγῶνας αὐτὸς, μὲ ὅλους τοὺς τρόπους ποὺ διαθέτει ἡ συνείδηση καὶ ποὺ εἶναι προσδιορισμένοι ἀπὸ πρῶν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, εἶναι ὁ ἀγῶνας τοῦ πνεύματος, στὴν πρὸ πλατεία σημασία τούτης τῆς λέξης, ὁ ἀγῶνας νὰ προσπελασθεῖ ἀπὸ ὅλες τίς πλευρὲς ἢ μιὰ οὐσία ποὺ εἶναι ἡ ἀρχή, ἢ ἀρχὴ ποὺ σ' αὐτὴ τὴ θέση εἶναι τὸ ὅλο. Ὅποιοι πιστεύουν στὸ ἓνα αὐτὸ, στὴ μίαν αὐτὴ οὐσία τοῦ παντός, πιστεύουν στὸ θεῖο. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐννοια τούτη τοῦ Θεοῦ μπαίνουμε στὴ σφαῖρα τοῦ συμβόλου καὶ τοῦ μύθου.

σπλαβιάς, φτώχειας καὶ καιροῦ σπαταλημένου σὲ ἀλλότρια καὶ σὲ μάταια¹⁸.

Τὰ ὅπλα μας γιὰ μιὰ τέτοια ἀνασύνθεση τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς δὲν εἶναι οὔτε λίγα οὔτε δυσκολόβρετα. Ἀπὸ τὰ λύγισματα τῶν βουνοκορφῶν ὡς τῶν ἀκρογιαλιῶν μας τίς καμπύλες, ἀπὸ τὸ κοκκινόχωμα τῆς γῆς ὡς τὴ διαφάνεια τοῦ αἰθέρα, ἀπὸ τὴ στάνη ὡς τὸ χωριατόσπιτο, ἀπὸ τὸ ἀλώνι ὡς τὸ μύλο, ἀπὸ τοὺς ὄρθιους ἀπόμονους στόλους στ' ἀκρωτήρι ὡς τίς χαμηλὲς καμάρες τοῦ μοναστηριοῦ μὲς στὰ ἔλατα, ἀπὸ παντοῦ ὅπου ἀνόθευτη σφύζει ἡ ζωὴ μας, σμάρια μελίσσια πετιοῦνται, παραδόσεις, μύθοι, τραγούδια, τὰ σύμβολα, οἱ μορφές, ὅλα ταιριασμένα κάτω ἀπὸ ἓναν πάντα ἀσυννέφιαστο μεταφυσικὸ οὐρανὸ.

Σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο στρώμα, στὸ πρῶτο τοῦτο ἀναγνωστικὸ τῆς αἰσθητικῆς παιδείας, φύση καὶ τέχνη ἐδῶ σ' ἐμᾶς δὲ χωρίζονται. Τὰ μνημεῖα εἶναι ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴ φύση, καὶ ἡ φύση, δείχνοντας μιὰ μνημειακὴν ὄψη, μὲ τὴν καθαρὴν ἰσορροπία τῶν γραμμῶν της, εἶναι σάν ἔργο τέχνης. Πουθενά δὲν ὑπάρχει ὅσο ἐδῶ τούτη ἡ συγχώνευση, τοῦτο τὸ ὁμοούσιο τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπινου ἔργου, ποὺ σὰ νὰ τὴ συνεχίζει σὲ μιὰν ἴσια γραμμὴ.

Ἡ ἐπικοινωνία βέβαια μὲ τὴν ἐλληνικὴ φύση εἶναι δύσκολη, ἢ συνειδητὴ της σὺλληψη δυσκολώτερη. Δὲ διασκεδάζει, δὲ τέρπει τίς αἰσθήσεις· τίς ὑψώνει ἀπὸ δρόμο ἴσο καὶ ἀνηφορικὸ πρὸς τὴν ἰδέα. Δὲν προσφέρει μορφές ἀτέλειωτες ἢ ποὺ μόνον ὑποδηλώνονται καὶ ἀφήνουν ἐνδεχόμενα γιὰ ἀπειρες περιπλανήσεις τῆς φαντασίας. Οἱ μορφές εἶναι κλειστές, ἀδρές, ρητές, πάμφωτες, ἀναμφίβολες. Καὶ ὅμως κ' ἔτσι δυσκολονόητη μένει πάντα δικὴ μας φύση, καὶ εἶναι βολετό, ἂν τὴν πλησιάσουμε μὲ ἀγάπη, σιγά-σιγά νὰ τὴ μεταγγίσουμε μέσα

18. Στὴν καθημερινὴ ζωὴ ὁ Ἕλληνας δὲ δείχνει ἀγάπη γιὰ τὸ ὠραίο. Ἡ μεγάλη του φτώχεια τὸν κάνει ν' ἀδιαφορεῖ γιὰ ὅ,τιδήποτε εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ ἀπαραίτητο. Συχνὰ καὶ δταν ἔχει τὸ ἀπαραίτητο δείχνεται ἀδιάφορος γιὰ ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ ὀφέλιμο. Ἡ καὶ δταν ἐνδιαφερόσθῃ, τὸ γούστο του εἶναι πολὺ χαμηλὸ. Αὐτὸ εἶναι ἡ μιὰ πλευρὰ.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀντίθετη. Ὑπάρχουν τὰ νεοκεδένια σπιτάκια τῶν συνειρισμένων ποὺ τὰ ὁμορφαίνει μιὰ κληματαριά, δυὸ τρεῖς φροντισμένες γλαστράδες, δυὸ τρεῖς μολόχες μὲ τὰ πολὺχρωμα κόκκινά τους, ὑπάρχουν, ὡς ποῦμε ἔτσι, μερικές διαφυγές ἀπὸ κάποιον κρυμμένο καὶ πνιγμένο πόθο γιὰ τὴν ὠραία μορφή. Θὰ γινόμεναι πολὺλόγος ἂν ἀφάδειαζε ὅσα παραδείγματα κρατῶ στὴ θύμησή μου καὶ τὰ χαίρωμαι.

Τὸ σύνθημα τῆς αἰσθητικῆς παιδείας τὸ ρίχνω διαποτισμένος ἀπὸ μιὰ βαθύτατη πίστη πὼς καὶ ἡ κακογουστία καὶ ἡ προστυχία τοῦ γούστου εἶναι ἡ τυχαία καὶ πρόσκαιρη ἐπιφάνεια. Στὸ βάθος τοῦ λαοῦ μας κοιμοῦνται αἰσθητικὲς δυνατότητες πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ ὅσες διαθέτουν οἱ περισσότεροί λαοὶ τοῦ κόσμου. Καὶ πιστεύω πὼς δὲ μ' ἐπιηρεάζει ἐδῶ ἡ ἐλληνολατρεία μου. Ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ὡς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν νησιώτικων σπιτιῶν, ἀπὸ κείμενα σάν τοῦ Μακρυγιάννη ὡς τὴ χάρη τοῦ λόγου τῶν ἀόγχανων γερόντων στὰ βουνήλια χωριά, ἀπὸ ποὺ δὲ μᾶς ἔρχονται περισσότερο ἀπὸ ἐνδείξεις καὶ ἀποσχέσεις!

μας, ἔτσι ποὺ τὰ φυσικά της χαρακτηριστικά νὰ μετουσιωθοῦν σὲ ψυχικά μας γνωρίσματα. Ἡ φύση ἢ πιὸ πνευματικὴ τῆς οἴκουμένης μετουσιώνεται σὰ φυσικά σὲ νόημα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς.

Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῆς φύσης, τὸ πρῶτο τοῦτο, τὸ πιὸ δύσκολο ἀβλήμα τῆς αισθητικῆς παιδείας, θὰ δουλέψουμε καὶ τὸ θησαυρὸ τῆς ἀνθρώπινης συμβολῆς στὸ σχηματισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τὸ μῦθο. Ὅσοι μυθικοὶ κόσμοι, τόσοι πολιτισμοί. Κάθε πολιτισμὸς ἔχει τὸ μῦθο του. Ἐμεῖς ξεχάσαμε τὸ μῦθο μας. Τὰ παιδιὰ μας στίς πόλεις δὲν ἔχουν ἐνιαῖο μυθικὸ κόσμο. Ἀναθρέφονται μὲ ἓνα ἀμάλαμα κοσμοπολιτικὸ, ποὺ ἤχει κούφια σὲ κάθε μουσικὸ ἀφτί. Δὲν ἔχει ρίζες τὸ ἀμάλαμα αὐτό. Εἶναι μιά σειρά ἀπὸ γεγονότα καὶ τύπους ποὺ δὲ συμβολίζουν τίποτα, γιατί δὲν πηγάζουν ἀπὸ ἐνιαία μεταφυσικὴ πηγὴ. Στὰ χωριά σῶζεται ὁ μῦθος, ἀλλὰ δὲ δουλεύεται ὅσο πρέπει ἀπειναντίας, κυνηγιέται. Κυνηγιέται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μισοαγράμματος, τοὺς ἀρχοντοχωριάτες τῆς ἐγκεφαλοκρατίας. Οἱ δάσκαλοι εἶναι συχνὰ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ κυνηγιοῦ. Θαρροῦν πὼς ὁ μῦθος ἐμποδίζει τὴ θετικὴ σκέψη. Ἄν ἤξεραν νὰ φτάσουν ὡς τὴ ρίζα τῆς θετικῆς σκέψης, θὰ πειθόνταν γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλο πάλι θέμα.

Δύσκολος γιὰ εἶναι καὶ πολυαῖωνος ὁ ἑλληνικὸς μῦθος. Γιὰ τοὺς ξένους ὁ ἑλληνικὸς μῦθος εἶναι μόνο ὁ ἀρχαῖος μῦθος. Γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες εἶναι καὶ ὁ χριστιανικὸς μῦθος, μὰ καὶ ὁ βυζαντινὸς μῦθος, ὁ κρητικὸς μῦθος, ποὺ καὶ ἀπ' τὴν ἐθνικὴ καὶ ἀπ' τὴ χριστιανικὴ ρίζα θρέφονται, γιὰ μᾶς εἶναι καὶ ὁ μῦθος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, παγανικὸς ἂν θέλετε περισσότερο παρά χριστιανικὸς στὸ ἦθος καὶ στὰ σύμβολα, μὰ εἶναι καὶ τὸ τροπάρι ποὺ ἤχει, ὅσο νᾶναι, βαθύτατα ἐντὸς μας.

Δύσκολη ἢ σύνθεση ὄλων τούτων τῶν κόσμων. Πάλεψε αἰῶνες γιὰ τὴ σύνθεσή τους ἢ φυλὴ μας, καὶ τούτη ἢ πάλι μένει ἀκόμα σήμερα ὁ βαθύτερος καὶ ἐντελῶς ξεχωριστὸς της χαρακτήρας.

Δὲ θὰ προχωρήσω στὰ εἰδικώτερα φαινόμενα, στίς παραδόσεις, στὰ ἔθιμα, στὰ τραγούδια, στὸ τυπικὸ τῆς ἐκκλησίας μας. Ὅλα αὐτὰ βοηθοῦν ἀπλῶς νὰ ξαναβροῦμε τὰ νήματα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν οὐσία τῆς βαθύτερης τοῦ μυθικοῦ μας κόσμου. Εἶναι ἀφετηρίες μόνο. Ἄξια τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης, τῆς λαϊκῆς μουσικῆς καὶ ὅσα μᾶς γνωρίζει ἡ λαογραφία, δταν μάλιστα γλυτώνουν ἀπὸ τὸν κατατρεμὸ τοῦ συρμοῦ. Ἀλλὰ μὴ φανταστῆτε ὅτι ἀπλῶς γιὰ νὰ σᾶς πῶ κάτι τόσο κοινὸ καὶ γενικὰ παραδεγμένο σήκωσα τὴ σημαία τῆς αισθητικῆς παιδείας. Ἡ αισθητικὴ παιδεία πάει πίσω καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὲς τὶς καιρικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ μπορεῖ αὔριο ἴσως καὶ νὰ

τὶς παραμερίσουμε, βρίσκοντας ἄλλες πιὸ βαθειές, πιὸ καθολικὲς, πιὸ ἐκφραστικὲς γιὰ τὴν ἐσώτερη κρυφὴ οὐσία τῆς ἑλληνικῆς ὠραιότητας.

Ἄπ' αὐτὴν τὴν οὐσία καὶ μόνο θὰ κριθεῖ, στὴ σφαῖρα τῆς εὐρωπαϊκῆς τέχνης, ποῖο εἶναι τὸ σημεῖο ὄπου, ἀπὸ τὴ φύση μας καὶ ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας, πρέπει κι' ἐμεῖς οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες νὰ τοποθετηθοῦμε ποιά θέση ἔχουμε νὰ καταλάβουμε στὸν πανανθρώπινο ἀγῶνα γιὰ τὴν πλαστουργία τοῦ ὠραίου, θέση ποὺ κανένας ἄλλος λαός, ἐκτὸς ἀπὸ μᾶς, δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει.

Ἄν ἔπρεπε τὴ σφαῖρα τούτη νὰ τὴν ὀρίσουμε σὲ ἀδρές γραμμὲς, σημειώνοντας τοὺς δυὸ της πόλους, θὰ ἔλεγα πὼς ἡ εὐρωπαϊκὴ τέχνη κινεῖται ἀνάμεσα στὸ ρωμαντικὸ καὶ στὸ κλασικὸ ἰδανικὸ, στὰ δυὸ τούτα ἀντίθετα, ἀλλοτε κλίνοντας πρὸς τὸ ἓνα ἀλλοτε πρὸς τὸ ἄλλο¹⁹. Ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἡ Εὐρώπη ἐκχριστιανίστηκε, τὰ ἔργα τέχνης τὰ πιὸ κλασικὰ συνοδεύονται ἀπὸ κάποια ρωμαντικὴ σκιά, ἀπὸ κάποια ὑποκειμενικὴ τοποθέτηση, ἀπὸ κάποιο ξάνοιγμα πρὸς τὸ ἄλογο, τὸ ἀπειρο, τὸ ὑπερκόσμιο, ἀλλὰ

19. Καὶ τὸ Βυζάντιο γνώρισε αὐτὴ τὴν ἀντίθεση χωρὶς ὅμως τὴν ἀγωνιστικὴ δημιουργικὴ πνοὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὴ Δύση. Ἄν συνεχίζονταν μᾶς στὸ χρόνο, ἴσως νὰ τὴ γνώριζε. Αὐτὸ προσιωμίζονταν οἱ τελευταῖοι του αἰῶνες. Καὶ τότε καὶ τὸ Βυζάντιο θὰ εἶχε τὴν Ἀναγέννησή του. Ἡ ἀντίθεση χωρὶς ἀγωνιστικὴ ροπὴ ἔγινε δυνατὴ δταν παραμερίστηκε ἡ οὐσία καὶ πῆρε τὴ θέση της μιά σύνθεση τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐξωτερικοῦ τύπου. Ἄντι γιὰ πνεῦμα σχολῆ καὶ ἀντί γιὰ θρησκεία τυπικὸ καὶ δόγμα. Ἀλλὰ ἔτσι εἶταν ὅρα γιὰ τὸ Βυζάντιο; Εἶταν καὶ ἔτσι.

Οἱ βυζαντινὲς εἰκόνες ἔχουν θρησκευτικὴ ὀρισμένου εἴδους ἔχουν ἀσκητισμὸ. Μισοῦν τὴ σάρκα, τὴν ἐγκόσμια ζωὴ. Ἐχουν, νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μιά ἀρνητικὴ θρησκευτικὴ ἰσχύ. Ἡ θετικὴ θὰ εἶταν ὁ μυστικισμὸς καὶ γενικώτερα ἡ ἀγάπη. Οἱ βυζαντινὲς εἰκόνες δὲν στεροῦνται ἀπὸ οὐσία, ἀλλὰ ἡ οὐσία τους εἶναι ἀρνητικὴ. Στὴν ἀρνηση αὐτὴν ὑπάρχει ἓνα σπαρακτικὸς πόνος, ἓνα πνεῦμα θυσίας καὶ ἐγκατάλειψης. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ὅλα αὐτὰ αποτελοῦνε τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο τῆς βυζαντινῆς θρησκευτικότητος ποὺ ἐκφράζεται καὶ μὲ τὴ βυζαντινὴ τέχνη.

Ἀπὸ τὴ μεριά τὴν ἀνθελληνικὴ δὲν πῆρε τὸ Βυζάντιο μόνο αὐτὴ τὴ μορφή τῆς χριστιανικότητος πῆρε καὶ τὴ χλιδὴ τῆς Ἀσίας. Καὶ ἔτσι ξεπροβάλλουν ἀπὸ μᾶς ἀπ' τὰ χρυσὰ διακοσμητικὰ πλοῦτη οἱ στεγνὲς ἀσκητικὲς μορφὲς σκληρῶν ἀγίων, ποὺ κατατρέχουν τὴ ζωὴ, τὴ χαρὰ, τὴν ὀμορφιά καὶ ἐξαντλοῦνται σ' αὐτὴ τὴν ἀρνηση.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα οἱ βυζαντινοὶ πῆραν πάλι τὸν τύπο: τὸ λέγειν πῆραν μερικὰ σύμβολα πλατωνικά, μερικὰ λογικὰ σχήματα. Δὲν πῆραν ὅμως τὸ ἐλεύθερο ἑταστικὸ πνεῦμα, οὗτο ποὺ δὲν τολμάει μόνο στίς συνέπειες ἀλλὰ καὶ στίς ἀρχές, στὴν πρώτη μάλιστα ἀρχή, καὶ ποὺ ἔτσι ὑψώνεται ἀπάνω ἀπὸ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Δὲν πῆραν τὴ λατρεία τοῦ αισθητοῦ, τοῦ αισθητοῦ θεοῦ, τοῦ αισθητοῦ ἔρωτα. Καὶ ὅμως ἡ δύναμη τῆς ζωῆς συχνὰ ἔσπασε αὐτὸ τὸν ψυχρὸ κλοιὸ τῶν τύπων, καὶ βλέπουμε, σὰν ἀπὸ κορμὸ ποὺ γόμνωσε ὁ χειρῶνας, μάλιστα σὲ πιὸ πρόσφατες ἐποχάς, νὰ βρίσκει διέξοδο ὁ αἰώνιος χυμὸς. Τὸ δράμα εἶναι ὅτι ἀκριβῶς στὴν καλύτερη ὄρα καὶ πρὶν τὸ ἀνθίσμα αὐτὸ φανερωθεῖ ὀργανικά, ἢ μοῖρα ἔκοψε τὸ νήμα τῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς κοινότητος, ποὺ στάθηκε, μέσα σ' ἓναν κόσμο βάρβαρο, ὁ μόνος φάρος ἀνθρώπινης εὐγένειας καὶ καλλιέργειας, γιὰ τόσοσους σκοτεινοὺς αἰῶνες.

καὶ τὰ πιὸ ρωμαντικά ἔργα, γιὰ νὰ ὑπάρξουν σὸν ἔργα τέχνης, πάντα ὑποστηρίζονται ἀπὸ κάποια σχετικὴ ἀντικειμενοποίηση, ἀπὸ κάποια σύνδεση μὲ τὸ ἐγκόσμιο μέτρο. Σὲ μιὰ κλίμακα ἀπειρῶν ἀποχρώσεων ζετυλίγεται ὅλος ἐτοῦτος ὁ κόσμος²⁰. Κάθε λαός, κάθε πνευματικὴ οἰκογένεια ἔχει στὴν κλίμακα τούτῃ τὴ δική της θέση, ὅπου, χωρὶς βέβαια ν' ἀρνηθῶ τὸ ἐνδεχόμενον μεγάλων προσωπικῶν ἀποκλίσεων, θὰ σταθεῖ, γιὰ νὰ προσφέρει ἀπ' ἐκεῖ τὴ δική της συμβολή, μὲ τὴ δική της ἐθνικὴ σφραγίδα.

Ἀπὸ τὴ φύση ποὺ τὴν περιζώνει καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία ποὺ κλείνει μέσα της, ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ, στὰ πιὸ βαθιὰ της στρώματα τὰ πρῶτα, μένει κλασικὴ ψυχὴ. Ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα στὴν κλίμακα τῶν ἀποχρώσεων τῆς εὐρωπαϊκῆς τέχνης, ἴσως νὰ μὴν εἶναι κανένα πιὸ κοντὰ στὸν κλασικὸ πόλο ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου αὐτὴ στέκει. Τὸ ἀμιγῆς βέβαια δὲν ὑπάρχει στὴν ἱστορία πουθενά. Καὶ ἐδῶ θὰ προστεθοῦν στὸ κλασικὸ καὶ ἄλλα μεταγενέστερα ἢ καὶ ἀλλότρια, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὰ βυζαντινὰ χριστιανικά. Δὲ συμφωνῶ μὲ μιὰ θεωρία ποὺ τελευταῖα θέλησε περίπου νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴ σημασία τοῦ Βυζαντίου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τοῦ Βυζαντίου ἡ ἱστορικὴ συμβολὴ εἶναι γιγάντια καὶ γιὰ τὴ Δύση καὶ προπαντὸς γιὰ μᾶς, ποὺ εἴμαστε κ' ἐμεῖς ἓνα κομμάτι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Γιατί κατὰ τίς κύριες καὶ ἀξιώτερες ἐκδηλώσεις του τὸ Βυζάντιο ἀνήκει στὸν κόσμο τὸν ἑλληνικόν. Τὸ Βυζάντιο τὸ ἔχουμε μέσα μας. Τὸ δέχτηκε ἡ κλασικὴ φύση ἢ ἴδια, σφιχτοδένοντας θαυμάστὰ τὸν ἀγέλαστο βυζαντινὸ ναὸ μὲ τὴ δική της φωτεινὴ ἰλαρότητα. Πρέπει καὶ ἐμεῖς νὰ τὸ δεχτοῦμε. Θὰ ἀγωνιστοῦμε γιὰ μιὰ σύνθεση τοῦ κλασικοῦ καὶ τοῦ ρωμαντικοῦ, δηλαδὴ τοῦ χριστιανικοῦ ποὺ γιὰ μᾶς ἔχει συνυφανθεῖ μὲ τὸ βυζαντινόν.

Ὁ ἀγὼνας γιὰ τὴ σύνθεση τῶν ἑλληνικῶν μύθων εἶναι μιὰ ὄψη αὐτοῦ τοῦ εὐρυ-

τερου ἀγῶνα, ἀγὼνα δύσκολου, ποὺ γεμίζει συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ ὄχι μόνο τὴν τέχνη μας, ἀλλὰ κάθε ἐκδήλωση τοῦ πολιτισμοῦ μας. Καὶ τῶν ἄλλων βέβαια εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν ἔργο εἶναι ἡ σύνθεση κλασικοῦ καὶ χριστιανικοῦ πνεύματος. Σὲ μᾶς ὁμως παρουσιάζεται μ' ἓναν ἐντελῶς ἰδιαιτέρο τρόπο. Γιατί ἐμεῖς ζοῦμε μέσα στὴν κλασικὴ φύση, καὶ ἔχουμε, παρ' ὅλες τίς φαινομενικὰς διαφορὰς, τὴν ψυχοσύνθεση τῶν ἀρχαίων στὰ πιὸ βαθιὰ μας χαρακτηριστικά, καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ χριστιανισμὸς μας ἔχει ἓνα χαρακτήρα ἰδιότυπο, τὸ βυζαντινόν. Γι' αὐτὸ ἐμεῖς ἔχουμε νὰ δώσουμε τὴ δικιά μας λύση σ' αὐτὸ τὸ πανευρωπαϊκὸ πρόβλημα. Καὶ δὲν εἶναι αὐτὴ δὲ ἡ μικρότερη ἀποστολὴ ἀπ' ὅσες δίνουν σημασία στὴν παρουσία μας μέσα στὴ σύγχρονη ἱστορία.

Ἡ ἰδιότυπη σύνθεση τούτων τῶν δύο ἀντιθέτων κόσμων εἶναι τὸ πνευματικὸ ἔργο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ θὰ τὸ ἐκτελέσει, τὸ βαθὺ ἢ τὸν ἀβαθὸ, θὰ μετρηθεῖ καὶ τὸ βάθος τοῦ πολιτισμοῦ του. Ὅποια ὁμως κι' ἂν εἶναι σ' ἐμᾶς ἡ ἐλεύθερη ἐξέλιξη τῆς τέχνης, ἐλεύθερη καὶ ἰδιαιτέρη σὲ κάθε πνευματικὴ προσωπικότητα, δὲν εἶναι βολετὸ νὰ βλαστήσει ἡ σύνθεση τούτῃ καὶ νὰ καρπίσει ἔξω ἀπὸ τὴ μοῖρα τῆς γῆς μας καὶ ἀπὸ τὴν τροχιά τῆς ἱστορίας μας. Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη θὰ εἶναι στὴ βάση τῆς κλασικῆς τέχνης. Ἡ ἑλληνικὴ ὠραιότητα θὰ εἶναι στὴ ρίζα τῆς κλασικῆς ὠραιότητας.

Ἐστερα βέβαια θὰ ἐποικοδομηθεῖ ἀπάνω ἐκεῖ ὅλος ὁ πλοῦτος τῆς ἱστορίας μας, τὸ Βυζάντιο μὲ τὴν ἑλληνικὴ του ὄψη, ὁλόκληρος ὁ δυτικὸς εὐρωπαϊκὸς κόσμος καὶ εἰδικώτερα ὁ σύγχρονος. Θὰ γίνῃ ἡ ἀναγκαία παρέκκλιση πρὸς τὸ ρωμαντικόν, πρὸς τὸ δυτικὸ χριστιανικόν, πρὸς τὸ σύγχρονον εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Καμμιάν ἐπίδραση δὲν πρέπει ν' ἀποκλείσουμε σ' αὐτὸν τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ποὺ δὲ γνωρίζει σύνορα. Ὅλες τίς ἐπιδράσεις τίς δεχόμαστε. Ἀλλὰ τίς δεχόμαστε ὄχι σὸν ἓνα κύμβαλο ποὺ ἀλαλάζει σὲ κάθε χτύπημα, τίς δεχόμαστε στεριωμένοι καὶ ὑψωμένοι σ' ἓνα θεμέλιο ἀτράνταχτο, στὸ ἑλληνικὸ κλασικὸ πνεῦμα.

Ποιὸ εἶναι ὁμως αὐτὸ τὸ πνεῦμα καὶ πῶς ὀρίζεται. Ὅρισμοὶ σὲ τέτοια θέματα δὲν ἔχουν, τουλάχιστον ἐδῶ, τὴ θέση τους. Μόνο λίγοι ἄνθρωποι χαρακτηρισμοὶ εἶναι δυνατοί.

Τὸ κλασικὸ τὸ αἰσθανόμαστε σὰ μιὰν ἀρετὴ φωτὸς ποὺ διώχνει τὸ σκιερὸ, τὸ θαμπό, καὶ φεύγει τὸ ἀλλόκοσμο τοῦ μυστηρίου, ποὺ δίνει σαφήνεια στὴ γραμμὴ καὶ στὸ περίγραμμα ποὺ φέρνει τὰ ἀντικείμενα σὲ ἀπόσταση μιᾶς χειρολαβῆς. Μιὰν ἀρετὴ μέτρου ποὺ δὲ σηκώνει τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ὑπέρταση, ποὺ θυσιάζει τὰ τιτανικά καὶ τὰ γιγάντια στὰ ὀλύμπια

20. Δὲ μ' ἀρέσουν οἱ χοντρές διακρίσεις σὸν τὴ διάκριση ρωμαντικοῦ καὶ κλασικοῦ. Ἐνῶ ἔχουν τὴν ἀλήθεια τους ὅμα τίς ἀναπτύξει κανεὶς πλείρια, εἶναι ἀπὸ παντοῦ τρωτὸς ὅμα ἔτσι εὐαφρὰ εἰπωθεὸν μὲ λίγα λόγια.

Κάθε ἔργο τέχνης ἔχει μορφή, ἑλλογὴ συγκρότηση, ἀντικειμενικὸ «εἶναι», ἄλλιῶς θὰ χάνονταν σὸ ἀπειρο, μὴ μπορώντας νὰ ὀλοποιηθεῖ. Ἀλλὰ ἐνῶ μερικὰ ἔργα ἔχουν τὴν τάση νὰ κατέχουν τούτα τὰ στοιχεῖα ὅσο μῦροεὶ πιὸ ὀλοκληρωτικά, ἄλλα πάλι ἔχουν τὴν τάση νὰ τὰ κατέχουν μόνο ὅσο εἶναι ἀπαράτητο γιὰ νὰ μὴν ἐξυλῶθοῦν ἢ νὰ χαθοῦν σὸ ἀπειρο. Μιλῶ γιὰ τάσεις, ὄχι γιὰ στατικές ἀποστάσεις. Μιλῶ γιὰ ὅλες τίς τέχνες μαζί, καὶ σὸ νοῦ μου ἔσαν Παρθενῶνα, ποὺ ἀναπαύεται κλειστὸς σὸν ἑαυτὸ του καὶ ποὺ ζεῖ, καθὼς λέει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, σὸ παρὸν τοῦτο τὸ ἀκαριαῖον, τὸν ἀντιπαρθέτω στὴν Εἰσαγωγή τοῦ «Τριστάνου καὶ τῆς Ἰζόλδης» ἢ σὲ μερικὰ τραγῳδία τοῦ Βερλαίν, χωρὶς νὰ κάνω σύγκριση ἀξίας, ἀντιπαρθέτω ἓναν «Οἰδίποδα Τύραννον» ἓναν «Μάνφρεδ». Καὶ ὅλα αὐτὰ μόνο γιὰ νὰ καθορίσω τὴν κολλότητα ποὺ μὲ βοηθεῖ νὰ διατυπώσω κάπως πυκνὰ τὴ σκέψη μου.

καὶ στὰ ἀνθρώπινα, ποῦ ἠνιοχεῖ τὴν ψυχὴ καί, μετὰ κάθε τῆς ξέσπασμα, ὅσο γοργὰ μπορεῖ, τὴν ξαναφέρνει στὸ μέσο ρεῖθρο, τοῦ στρέφεται πρὸς τὸ ὄλο, θυσιάζοντας τὴν ἡδονικὴ λεπτομέρεια στὴν πειθαρχία τοῦ τοῦ ὄλου, καὶ τὸ πάθος τῆς αἰσθητικῆς στὴν τάξη τῆς ἰδέας. Μιὰ ἀρετὴ μέτρου ποῦ θαυμαστά συγχωνεύει ἐντὸς τῆς καὶ τὸ ἄμετρο, προσθέτοντάς του τὴ συνειδητότητα καὶ τὴν εὐλύγιστην ἰσορροπία τῶν μερῶν. Ἐνα μέτρο σταθερὸ καὶ ὁμῶς ἰκαμπο, σὰν τὸ μολυβένιο κανόνα τῆς ἰσοσταθίας οἰκοδομῆς²¹. Καὶ μαζί μετὰ τὸ μέτρο, ἡ ἀρχὴ τῶν κλειστῶν ὁλοτήτων. Ἡ κυριαρχία, ὄχι γιὰ νὰ μικρῆνει, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἰντικειμενικοποιηθεῖ, νὰ μορφοποιηθεῖ τὸ πάθος ἀπὸ τὴ ξύπνια πάντα συνειδηση, ἐπὶ δὲν παύει ποτέ ἀπὸ ψηλά νὰ τὸ ἐφοκῶναι. Ἐλλογο εἶναι τὸ κλασικὸ χωρὶς νὰ δουλεύει στὸ διανοητικὸ λόγο, ἐγκόσμιο χωρὶς νὰ τοῦ ἀπολείπει τοῦ μυστικοῦ ἢ ἑπεραντώσυνη, ἰδεατικὸ χωρὶς νὰ μακρῆνει ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀξιο νὰ συμφιλιώσῃ τὴ διάταξη τῶν ἀντιθέτων χωρὶς νὰ καταπνίγει τὴν ὑπαρξή τους. Τοῦτα εἶναι μερικὰ μόνο γνωρίσματα, μέσα σὲ μύρια ἄλλα, ποῦ τρυγάει εὐκόλα ὁποῖος μελετητῆς κλείσει μέσα του τὸ πνεῦμα τοῦ κλασικοῦ. Ἔργο μας θάναι μετὰ τὴν αισθητικὴ ἀπαιρέγεια, ὅσο εἶναι δυνατὸ πιὸ καθαρὸ, νὰ τὸ συνειδητοποιήσουμε αὐτὸ τὸ πνεῦμα, νὰ γίνῃ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς μας, ἔτσι ποῦ νὰ τὸ ἀναπνέουμε μετὰ τὸ μπάτη τοῦ Φαλήρου, νὰ τὸ βλέπουμε ἀνάγλυφο στὸ ἀέτωμα τῆς Πεντέλης, στὸ ἄσπρο μυκονιάτικὸ σπίτι, στὰ σχέδια τοῦ Γκούζη, νὰ τὸ ἀκούμε στοὺς στίχους τοῦ «Ἀσκραίου», στὶς ἐξηγήσεις τοῦ Μακρυγιάννη, στοὺς ἐντεκαὶ-ἀλλάβους τῆς «Ἰερᾶς Ὀδοῦ». Οἱ μορφές οἱ ἐξωτερικὲς ὅπου αὐτὰ τὰ οὐσιαστικὰ τοῦ κλασικοῦ θὰ ἐκδηλωθοῦν, θὰ εἶναι βέβαια σύμφωνα μετὰ τὸν καιρὸ μας²². Ἡ πιὸ σύγχρονη πρωτοποριακὴ τεχνοτροπία μπορεῖ νὰ εἶναι κλασικὴ, καὶ τολμῶ νὰ πῶ πῶς τὸ πιὸ σημαντικὸ τῆς σύγχρονης πρω-

τοπορειακῆς τέχνης εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπιστροφή στὴν κλασικὴ οἰοσφία. Δὲν κάνω ἐδῶ καμμίαν ὑπόδειξη. Θέλω νὰ δείξω μοναχὰ ὅτι καμμιά δυνατότητα ἐξωτερικῆς μορφῆς δὲν ἀποκλείεται, ὅτι δὲ δίνω ὁδηγίες ὑπὲρ μιᾶς τεχνοτροπίας²³. Ὁ καλλιτέχνης διατηρεῖ τὴν ἀπεριόριστη ἐλευθερία νὰ βρεῖ τὸν τρόπο του μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ του ἢ καὶ ἐνάντια σ' αὐτό. Γιατὶ ἂν ὄλοι οἱ καλλιτέχνες εἶταν σύμφωνα μετὰ τὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ τους, τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνηση καὶ ἐξέλιξη. Κάθε ἐποχὴ ἔχει μέσα τῆς καὶ τὸ ἀντίθετό τῆς, καὶ ἡ συνύπαρξη τῶν δύο ἀντιθέτων εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς.

Ἡ δέσμευση ποῦ βάζω εἶναι μιὰ, εἶναι

23. Στὴ συζήτηση ποῦ εἶνε τὸ 1939 ἀπὸ τὶς στήλες τῶν «Νέων Γραμμάτων» καὶ τῶν «Προσφυλαίων» μετὰ τὸν Σεφέρη καὶ Τσάτσου, ὁ τελευταῖος, ὑποστηρίζοντας τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ποῦ καὶ ἐδῶ ὑποστηρίζει, παρανοήθηκε τόσο, ὥστε νὰ νομίσουν οἱ πιστοὶ τῆς πρωτοποριακῆς λεγόμενης ποίησης πῶς τοὺς καταδικάζει, γιὰ δογματικούς λόγους, ἀντιπροβάλλοντας τὶς κοινὰ παραδεγμένες καλλιτέχνες τεχνοτροπίες. Γιὰ τὴν παρανόηση δὲ φταίει ὁ Τσάτσος ἀλλὰ ὅσοι ἀντιγνομαί του δὲν ἔβλεπαν νὰ διαβάσουν φιλοσοφικὰ κείμενα. Ἄλλὰ φταίει καὶ κάτι ἄλλο, ἡ μανία τους νὰ παίξουν, πάση θυσίᾳ, τὸ ρόλο τῶν ἐπαναστατῶν ἀπέναντι σὲ κάτι καθιερωμένο. Αὐτὴ εἶναι ἡ ψυχολογικὴ τους θέση. Τὸ μέσο τῆς ἀνταρσίας κατάντησε γι' αὐτοὺς κάπως αὐτοσκοπός. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ τὸ λαχανιασμένον κινήγημα τοῦ παράξενου, τοῦ πρωτόφαντου, χωρὶς ἄλλο αὐτὴ ἡ στρόφη νὰ στηρίζεται σὲ βαθύτατες πνευματικὲς ἀνάγκες, παρὰ μόνο σ' αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τοῦ παράξενου καὶ τοῦ ἐκπληχτικοῦ σὰν αὐτοσκοπῶν τῆς τέχνης τους.

Μιὰ τέτοια διάθεση βέβαια ἐξηγιέται ψυχολογικά. Ἄλλὰ αὐτὸ βιόλου δὲ σημαίνει πῶς δὲν εἶναι μιὰ παρεξήγηση τοῦ αἰώνιου ἰδανικοῦ τῆς τέχνης. Οἱ ἀληθινοὶ δημιουργοὶ εἶναι πρωτοπόροι καὶ πρωτότυποι χωρὶς προσπάθεια, ἀπὸ μόνοι τους, ὅπως κάθε δέντρο ποῦ παίρνει στὸ μέγαλμά του φυσικὰ τὴ μορφὴ του καὶ δίνει ἀβίαστα τὸν καρπὸ του, μετὰ τὴν ἀπόλυτην ἰδιοτυπία ποῦ ἔχει κάθε τί φυσικὸ καὶ οὐσιαστικὸ στὸν κόσμον.

Οἱ ἀρετὲς αὐτὲς χωρὶς ἀπὸ κάθε μορφὴ τέχνης καὶ χωρὶς ἄλλο καὶ σ' αὐτὴν ποῦ σιγά-σιγά φαίνεται νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν πρωτοποριακὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς μας. Γι' αὐτὸ τὴν ἀγκαλιάζω καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἀπειρῶν μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς ὁραϊότητας. Ἐκεῖνο ποῦ δὲ χωρᾶν ποῦθεν εἶναι ὁ δογματισμὸς τῆς νεοτροπίας, ἡ θεωρία ὅτι γιὰ τὴν ἐποχὴ μας ἀρμοζε τούτη καὶ ὄχι ἄλλη τέχνη, καὶ ἡ ἀνιστόρητη καὶ ἀφιλοσόφητη ἀντίληψη ὅτι ἀπὸ τοὺς σύγχρονους πρωτοποριακοὺς ἀνακαλύφθηκε ἡ ἀκραία πρωτοτυπία, ἡ τολμηρὴ εἰκόνα, ἡ εἰκόνα ποῦ δὲν ἐκφράζει ἐπιφανειακά καὶ διανοητικὰ, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ καὶ ὁμῶς τὸ ἀντικείμενο. Ἄλλὰ αὐτὰ εἶναι ἀρετὲς κάθε ἀληθινοῦ ἔργου τέχνης καὶ τὶς χαίρομαστε μέσα στοὺς πρωτοπόρους ὅσο καὶ μέσα στὸν Ἰερεμία, στὸν Ἀισχύλο, στὸν Πίνδαρο, στὸν Ντάντη καὶ στὸν Σαίξπηρ. Ἐκεῖνο ποῦ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς σύγχρονους πρωτοποριακοὺς εἶναι ὁμῶς κάτι ἄλλο, ἡ πρωτοτυπία γιὰ τὴν πρωτοτυπία, ἡ τολμηρὴ εἰκόνα γιὰ τὴν τολμὴ τῆς εἰκόνας, γιὰ νὰ ἐκφρασθεῖ μετὰ κάθε τρόπο ἕνα πνεῦμα ἐξωαισθητικὸ ἀνταρσίας. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν παρακολουθοῦμε τοὺς πρωτοποριακοὺς, ἐδῶ βρίσκουμε πῶς δὲν ἔχουν πιὰ αισθητικὴ τιμιότητα. Ἀνακατεῖναι ἄλλες ἐξωαισθητικὲς ροπὲς γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν, πιὸ δογματικὰ παρὰ ποτέ, τὴν καλλιτεχνικὴ τους «μέθοδο». Καὶ γι' αὐτὸ μποροῦν νὰ προχωρήσουν καὶ πρὸς ἕνα ἄλλο ὁλισθημα, νὰ ἀναγάγουν τὴν τέχνη τους σὲ μιὰ κοσμοθεωρία, ἀγαθόντας ἔτσι πληροστία ἀπὸ δογματισμὸ ποῦ δὲν θέλουν νὰ καταργήσουν.

Ἡ αἰωνία ἐπιστροφή στὴ μοναδικότητα τοῦ ἑαυτοῦ μας αὐτὸ εἶναι ἡ μόνη νόμιμη πρωτοτυπία. Κάθε ἄλλη ἀναζήτησή τῆς κατ' οὐσίαν τὴν καταργεῖ.

21. Ἀριστοτέλους Ἠθικά Νικομαχ. Ε. 14 1137 β 30. Ὁ κανόνας αὐτός, καθὼς εἶταν ἀπὸ μολύβι, προσαρμόζονταν στὶς πέτρες ποῦ εἶχαν κυρτὴ ἢ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια καὶ χρῆσιμευε καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὸ δούλεμα τῶν ἀναγλύφων.

22. Ἐλπίζω πῶς οἱ ἀναγνώστες μου δὲ θὰ με παρεξήγησαν ὅπως με παρεξήγησαν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς μου καὶ δὲ θὰ νομίσουν πῶς ἔρχομαι ἐδῶ νὰ προπαγανδίσω ἕναν ὁποιοδήποτε νεοκλασικισμό, σὰν αὐτὸ τῆς σχολῆς τοῦ Μονάχου. Δὲ θέλω νὰ ξαναζωντανέω ἐξωτερικὲς μορφές σήμερα νεφές. Θέλω μόνο νὰ τονίσω πῶς πίσω ἀπὸ τὶς μορφές αὐτὲς ὑπάρχει ἕνα νόημα ποῦ δὲν πέθανε μαζί μ' αὐτὲς, γιατί εἶναι ἰδέα καὶ δὲν ὑπόκειται στὸ λήθαρο.

Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀρχαία κλασικὴ ἑλληνικὴ τέχνη ἢ ἰδέα, ἀλλὰ κάτι ποῦ εἶναι πίσω καὶ πέρα ἀπ' αὐτὴν, τὸ μεταφυσικὸ τῆς θεμελίου, ποῦ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὄχι μόνο μετὰ τὸν τρόπο ποῦ γνώρισεν ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ μετὰ ἀπειροὺς ἄλλους τρόπους, ἄλλους γνωστούς καὶ ἄλλους ἀγνωστούς, ποῦ μέσα στοὺς αἰῶνες ἀδιάκοπα θὰ τοὺς ἀνακαλύπτει ἡ ζωὴ.

μόνο στὴ μεταφυσικὴ οὐσία τῆς τέχνης. Θέλω νὰ κάνω, πρέπει νὰ κάνω τέχνη ἑλληνική, καὶ ἡ τέχνη αὐτὴ ἔχει τὴ μεταφυσικὴ τῆς.

Αὐτὴ τὴ μεταφυσικὴ, τὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς ἑλληνικῆς αἰσθητικῆς παιδείας, πρέπει νὰ τὴν ἐνοσταλάξουμε στὸ λαό μας. Δὲν παραγνωρίζω πὼς εἶναι ἓνα δύσκολο, ἓνα τολμηρὸ ἔργο. Πρέπει πρῶτα νὰ παστρέψουμε τὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὰ κοσμοπολιτικὰ καὶ τὰ ὀθνεῖα, τὰ σπῆτια μας, τὰ σχολεῖα μας, τὰ θέατρα, τὴς ἐκθέσεις, τὴ γλῶσσα μας καὶ πρὸ παντὸς τὴς ψυχῆς μας. Πρέπει ὕστερα νὰ ἀσκηθούμε στὴ νόηση τῶν αἰσθητικῶν ἀγαθῶν ποὺ ἀνήκουν στὸν πολιτισμὸ μας, ἀρχίζοντας ὄχι ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, μὰ ἀπὸ τὰ σύγχρονα, ὅσα ἔρχονται ἀπὸ τὸ λαό καὶ ὅσα ἔρχονται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἔθνη τοῦ λαοῦ μας, καὶ προχωρώντας ὕστερα μόνον σὲ γεννήματα πάντα καὶ παλαιότερων καιρῶν. Καὶ ὅλα αὐτὰ ὄχι γιὰ νὰ μιμηθούμε, ἀλλὰ γιὰ νὰ βροῦμε μέσα ἐκεῖ κάποια ἐκφραση τῶν βαθύτερων ροπῶν τῆς δικῆς μας ψυχῆς.

Πρέπει ὁ καθένας, ὅπου μπορεῖ καὶ σὲ ὅ,τι φτιάχνει, ἓνα σπῆτι ἢ μιὰ φράση, ἓνα φόρεμα ἢ μιὰ χειρονομία, νὰ ξέρει νὰ βάζει τὸ ἀδιόρατο ἐκεῖνο «κάτι» ποὺ μένει ἀπὸ τὸ γοργοπέρασμα κάποιας Μούσας ἢ κάποιας Χάρης. Πρὸ παντὸς σὲ ὅ,τι περιβάλλει τὰ παιδιά μας πρέπει νά ναι ἀδιάκοπη τούτῃ ἢ φροντίδα. Καθὼς ἡ αὔρα, λέει ὁ Πλάτων, φέρνει τὴν ὑγεία ἀπὸ τοὺς ὑγιεινοὺς τόπους, ἔτσι πρέπει ἀπὸ παντοῦ στὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή τῶν νέων νὰ προσπέφτουν μόνον τὰ «καλὰ καὶ εὐσχήμονα»²⁴. Οἱ ἑλληνίδες μητέρες ἄς πολεμήσουν τὸ ἄψυχο, τὸ ἀνούσιο περιβάλλον τῶν σπιτιῶν τους, καὶ ἄς προσπαθήσουν, αὐτὲς ποὺ ξέρουν τόσο καλά νὰ ἐμφυσοῦν στὰ παιδιά τους τὸ ἑλληνικὸ φρόνημα, νὰ τοὺς ἐμφυσήσουν καὶ τὴν ἑλληνικὴ αἴσθηση.

Μὰ καὶ τὸ σχολεῖο πρέπει νὰ δώσει μιὰ πλατεῖα θέση σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Ὅταν, ἀντὶ νὰ χάσομερᾶνε τόσες ὥρες τὰ παιδιά γιὰ νὰ μάθουν τὴς ποικίλες κλιμακώσεις τῆς μιχτῆς ὀμιλουμένης ὥς ποὺ νὰ πέσουν ἀπὸ τὴ ζωντάνια τῆς μητρικῆς τους φωνῆς στὸ ἄψυχο τέλμα τοῦ καθαρευουσιανισμοῦ, θὰ τάξουμε σκοπὸ νὰ τοὺς δώσουμε οὐσία, μὲ ἓνα ἐνιαῖο γλωσσικὸ ὄργανο, τὴ λαϊκὴ μας γλῶσσα, ἀπὸ τὴν πρώτη τοῦ δημοτικοῦ, πέρα ὡς πέρα, ὡς τὸ τελευταῖο ἔτος τοῦ Πανεπιστημίου, τότε θὰ βρεθοῦν καὶ καιρὸς καὶ ὄρεξη καὶ τὰ ἐφόδια γιὰ τὴ συστηματικὴ αἰσθητικὴ παιδεία καὶ στὰ σχολεῖα μας²⁵⁻²⁶.

24. Πολιτεία Γ', 401 ε.

25. Μερικοὶ μὲν παραπονέθηκαν ποὺ δὲν καθόρισαν τὰ συγκεκριμένα μέσα ποὺ θὰ πραγματοποιήσουν τὴν αἰσθητικὴ παιδεία. Βέβαια, γιὰ τὸ σχολεῖο τουλάχιστον, αὐτὸ ὄχι μόνο δυνατό εἶναι, ἀλλὰ καὶ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ. Στὰ μαθήματα ποὺ κύριον θέμα τους θά ναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ αἰσθητικοῦ, ὅπως ἡ ἰχνογραφία, ἡ χειροτεχνία, σ' αὐτὰ δὲ ρίχνω τὸ κέντρο τοῦ

δύσκολο καὶ τολμηρὸ ἔργο, γιατί ἡ κλασικὴ ὠραιότητα δὲ συνοδεύεται ἀπὸ

βάρους, γιατί στὴν ὑποτυπώδη μορφή ποὺ τέτοια μαθήματα διδάσκονται σὲ παιδιά ἄλλοι εἶναι οἱ κύριοι σκοποὶ τους. Τὸ αἰσθητικὸ κυρίως θὰ διοχετεύεται διὰ μέσου ἄλλων μαθημάτων, ἄρκει νάχει ὁ δάσκαλος μέσα τοῦ κάποια σπῆτα αἰσθητικῆς συνείδησης. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ λογικὴς γνώσεις ποὺ ἓνα μιὰ φορά τίς κατάλαβε ὁ δάσκαλος, εἶναι σὲ θέση στράβη-κούτσά νὰ τίς μεταδώσει καὶ στὰ παιδιά. Ἐδῶ χρειάζεται εὐθεῖα ἢ σπῆτα, τὸ αἰσθητικόν, ἢ ἰκανότητα νὰ ζεῖ ὁ δάσκαλος καὶ ν' ἀγαπάει τὸ ὠραῖο, νὰ εἶναι ὁ ἴδιος αἰσθητικὸς δέκτης γιὰ νὰ ζυγνήσει στὰ παιδιά τὴν ἴδια ψυχικὴ στάση. Βέβαια χρειάζεται καὶ μερικὰ βοηθήματα, μερικὲς εἰκόνες, μερικὰ ἔκμαγεία. Ὁ ἱστορικὸς διδάσκοντας ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ θὰ σταματᾷ περισσότερο στὴν ἱστορία τῆς τέχνης καὶ θὰ δείχνει στὰ παιδιά εἰκόνες, ὅσο μπορεῖ περισσότερες, καλλιτεχνικῶν ἔργων, ὄχι ἔτσι ἀπὸ μακριὰ καὶ ἀδιάφορα, ἀλλὰ μὲ τὴ συγκίνηση ποὺ μπορεῖ σιγά-σιγά νὰ ζυγνήσει τὴν αἰσθητικὴ παρατήρηση τοῦ παιδιοῦ. Ὁ φιλόλογος θὰ ἐμβαθύνει στὴν αἰσθητικὴ ἀνάλυση τοῦ λογοτεχνήματος πρὶν τὰ παιδιά σιχαθοῦν μὲ τὴν ἐτυμολογία καὶ τὸ συνταχτικὸ τὴν ὁμορφία καὶ τῶν πρὸ μεγαλόφωνων κειμένων. Γι' αὐτὸ πρέπει ν' ἀρχίσαι σ' αὐτὸ τὸν τομέα ἢ αἰσθητικὴ παιδεία ἀπὸ τὰ νεοελληνικὰ κείμενα ποὺ δὲν παρουσιάζουν γλωσσικὲς δυσκολίες. Ὅτε ὁ θεολόγος ὅτε ὁ φυσικός ὅτε ὁ γυμναστής δὲν πρέπει νά ναι ξένοι ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς αἰσθητικῆς παιδείας. Ὁ θεολόγος κοντὰ στὸ ἠθικὸ καὶ τὸ δογματικὸ ἔχει τὰσοι καθαρά αἰσθητικὸς θησαυροὺς νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Τὶ νὰ πῶ γιὰ τὸν φυσικὸ ποὺ ἔχει στὴ διαθέση του ὅλη τὴν ὁμορφία τῆς ὄλης, ἢ γιὰ τὸ γυμναστὴ ποὺ πρέπει νὰ ζυγνήσει στὰ παιδιά τὴ χάρη τῆς ἀρμονικῆς κίνησης καὶ τὴ φιλοδοξία τοῦ ὀγεινοῦ, τοῦ γερῶ, τοῦ παστρικοῦ σώματος; Σ' ἓνα σχολεῖο ὅπου θὰ ἐπαιρνε ἡ αἰσθητικὴ παιδεία τὴ σωστὴ τῆς θέσης, ἀπὸ ὅλες τὴς πλευρᾶς θὰ ἔρουν πρὸς τὴ παιδί τὰ αἰσθητικὰ νόματα. Κάθε θέμα διδασκαλίας θὰ τὸ συμπαροκολουθοῦσε ἡ αἰσθητικὴ διαφώτισή του. Τὸ αἰσθητικὸ δὲν εἶναι ἓνα μάθημα, εἶναι ἓνα τρόπος ἀντικρῶματος ὅλων τῶν μαθημάτων, ὅλων τῶν πραγμάτων. Τὸ ἀντίκρυσμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ προσδιορίσω ἀκριβέστερα, ἀκριβῶς γιατί δὲν περιορίζεται σ' ἓνα μάθημα εἰδικό, ἀλλὰ εἶναι ὄργανικὸ τμήμα κάθε μαθήματος.

Ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ κανεὶς νὰ προσδιορίσει τὴν ἐξωσχολικὴ παιδεία τοῦ ὠραίου. Τὶ νὰ πῶ περισσότερο, παρὰ ὅτι χρειάζεται πυκνότερη ἐπικοινωνία μὲ τὰ ὠραῖα γύρω μας. Λαϊκὰ θέατρα, ἀνοιχτὲς ἐκθέσεις, εὐκολὴ ἐπαφή τοῦ λαοῦ μὲ τὴ φύση. Ἡ προώθηση τοῦ λαοῦ πρὸς τὰ ἀγαθὰ θὰ γίνῃ μὲ τὸν τόπο, ποὺ εἶναι, εἴθι ὁ μεγάλος, ὁ μόνος διαφωτιστής. Ὁ τόπος θὰ δώσει τὰ στοιχειώδη γνωστικὸ στοιχεῖο γιὰ νὰ πλησιάσει ἀνετώτερα ὁ ἀπλοϊκὸς ἓνα ἀρχαῖο δράμα, ἓνα μνημεῖο. Ὁ τόπος θὰ ζυγνήσει στον ἀπλοϊκὸ κοιμισμένον ψυχικὸς ἀρετῆς.

Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ εἶναι ἔργο καὶ τοῦ τόπου καὶ τῆς πολιτείας. Μπρὸς τὸν λαό καὶ γιὰ τὸ λαὸ γιὰ τὴν αἰσθητικὴν τοῦ παιδεία, πρέπει νὰ τιμωροῦνται καὶ νὰ παίρνουν μίαν ἐξοχή ἠθικὴ θέση οἱ δημοῦργοι τοῦ ὠραίου, οἱ ποιητὲς, οἱ καλλιτέχνες. Αὐτὸ τὸ ἐξωαἰσθητικὸ στοιχεῖο εἶναι ἓνα καταπληχτικὰ δυνατὸ τὸ κίνητρο γιὰ τοὺς νέους. Πόσοι νέοι δὲν ἐγκαταλείψανε τὴν καλλιτεχνικὴ σταδιοδρομία μόνο καὶ μόνο γιατί δὲν εἶχαν τὸν ἠρωισμό νὰ δεχτοῦν μὲ ζωὴ ἀσημὴ καὶ ἐλευθέρη χάριν τῆς τέχνης. Ἄς μὴ γελιόμαστε, ὄντως ἔχουν μεγάλα καλλιτεχνικὰ τάλαντα ποὺ δὲν εἶναι ἠρωες.

26. Ἡ παιδεία ὅμως, καὶ ἂν ὑπερνικήσει τοῦτες τὴς δυσκολίες, θάχει ν' ἀντικρῶσει ἄλλες οὐσιαστικώτερες, βαθύτερες μετὰ τὸν πόλεμο. Ἐνας νέος κόσμος καὶ ἂν δὲν γεννηθεῖ ἀμέσως, ὅμως, ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ γεννηθεῖ ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἓνας κόσμος μὲ καινοῦργιες καθαρῶτερες ἠθικὲς ἀρχές, ὅπου τὸ πνεῦμα τῆς φιλαλληλίας, τὸ ἀληθινὸ τοῦτο χριστιανικὸ πνεῦμα τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν χριστιανῶν, θὰ κατέχει μίαν μεγαλύτερη θέση. Τούτῃ ἢ ἀνοδος τῆς ἠθικῆς ζητάει καὶ μιὰ μετάσταση τῆς ἠθικῆς παιδείας σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο, μίαν ἄλλη φώτιση τῶν ἀξιών τῆς ζωῆς. Ἀφήνω πῶσο βαθειὰ θά ναι ἡ ἀναστάτωση τῆς πολιτικῆς παιδείας.

σπυλίσσεται, πρόβλεπε καὶ βήθοῦν τὴν ἀνεπιθύμητην ἀποδοξίαν ἢ διανοήν τὴν ἀπατηλὴν ἐπιδοξολογίαν, ποὺ θύσαν ὡς αὐτὴν καὶ ἐπὶ τὸν λαόν· καθὼς καὶ στὴν οὐσία, εὐταπεινῶσαι καὶ βίβια εἰς βίαιαι, οὔτε τὸ ἐπιδοξολογούμενον οὔτε τὸν αἰσθητικισμόν μὴ ἀνίξει, ὅση ἄλλα ἱδανικά ἀπαιτή-
 τας καὶ τέγναι. Πάει μὲ τὴν σερνήν ἀπλό-
 τητα καὶ με τὴν υπερήφανη ἐγκράτεια τοῦ
 οφθαλμοῦ κατ' εὐθείαν στὴν οὐσία, καὶ ἡ με-
 τάβαση αὐτὴ θέλει μιὰ πειθαρχία καὶ μιὰ
 γνησιότητα ποὺ οἱ ἄλλοι αἰσθητικοὶ τρό-
 ποι δὲν τὴν ἀπαιτοῦν²⁷.

Δύσκολο καὶ τολμηρὸ ἔργον. Μὰ ἂν ἔχου-
 με τὸ θάρρος νὰ τὸ ἀξιώσομε ἀπὸ τοῦτο
 τὸ λαόν, σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ποὺ θάχει
 αὐτοῦ νὰ φροντίσει μέσα σὲ τόσα ἄλλα
 σημεντικά, στηριζόμεστε σὲ δυὸ λόγους:

Πρῶτον δὲν ὑπάρχει ἐκλογὴ. Μιὰ ποὺ εἶ-
 ναι καὶ πνευματικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀνάγκη
 ἢ αἰσθητικὴ παιδεία, θὰ πρέπει νὰ τὴν βε-
 χτοῦμε καὶ στὴ μοναδικὴ μορφή ὅπου εἶ-
 ναι νοητὴ γιὰ τὸν τόπον μας. Πρὸς τὸ κλα-
 σικὸ ἱδανικὸ δὲν στρεφόμαστε ἀπὸ προγο-
 νολάτρεια ἢ ἀπὸ σωβινισμό. Στρεφόμαστε
 σ' αὐτὸν ἀπὸ μιὰν ἀμειλικτὴ ἐσωτερικὴν
 ἀνάγκαιότητα. Ἡ φύση, ἡ ἱστορία, τὸ αἶ-
 μά, μᾶς καλοῦν πρὸς τὰ ἐκεῖ, πρὸς τὴν
 κατάκτηση τοῦ πιὸ δύσκολου ἱδανικοῦ τοῦ
 ὄραϊσθ, τοῦ πιὸ δυσάλωτου, τοῦ πιὸ ἀρι-
 στοκρατικοῦ. Αὐτὸ εἶναι, καὶ ἄλλο γιὰ μᾶς
 δὲν ὑπάρχει. Γιὰ βασάνισμα, γιὰ μόχτο
 καὶ γιὰ κίνδυνον δικό μας, μὲ τοῦτο τὸ ἱ-
 δανικὸ μᾶς μοίραεν ἡ Μοῖρα. Ἡ κλασικὴ
 ἀβριότητά εἶναι μιὰ βαρειά ἔθνικὴ προνο-
 μιά, ποὺ ἀπ' αὐτὴν κανεῖς δυνατὸς δὲν
 μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπαλλάξει καὶ ποὺ κανεῖς
 δυνατός δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς τὴν στερήσει.

Ἄν ὅμως μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸν ἄθλον τολ-
 μώμε μὲ τόση εὐθαρσία, ἂν δὲν σκιαζό-
 μεστε μπροστὰ σ' ἕνα τέτοιον ἀνήφορον,
 τὴ δύναμη μᾶς τὴ δίνει ἡ ἀκατάβλητὴ πί-
 στη ὅτι πνευματικὴ ἀρετὴ τοῦ Γένους.
 Ἐνὰς λαός ποὺ στὶς καλὲς του στιγμὲς
 ἔχει μιὰ τόσο σαφὴ καὶ καθαρὴ συναίσθη-
 ση τοῦ τί εἶναι μιὰ ὠραία χειρονομία, δὲν
 μπορεῖ νὰ μὴν ἔρθει ἡ ὦρα ὅπου νὰ συ-
 ναισθάνεται καὶ κάθε εὐτυχισμένου σχή-
 ματός τὴν ἁρμονία καὶ κάθε χρώματος τὴ
 μουσική. Ἐνὰς λαός ποὺ μέσα σὲ ἑκατὸ
 χρόνια, χωρὶς πλασμένη γλῶσσα, χωρὶς ὀ-

²⁷ Τὰ κλασικὰ μνημεῖα ὄχι μόνον λίγα εἶναι, ἀλλὰ
 δια σχεδὸν μᾶς παραδόθηκαν σὲ ἐρείπια. Καὶ τοῦ
 ἐρείπιου ἢ αἰσθητικὴ χάρη εἶναι δυσνόητη, γιατί
 ἀξιώνει τὴ νοητὴν ἀνασύνθεσιν ἀλόκληρον τοῦ ἔργου.
 Τόση ἢ αἰσθητικὴ χάρη τοῦ νοητὰ τελειωμένου
 ἔργου εἶναι ἀσχετὴ ἀπὸ τὴ γοητεία ποὺ ἀσκέι τὸ
 ἐρείπιον σὰν ἐρείπια. Ἡ γοητεία αὐτὴ εἶναι μιὰ συνη-
 θισμένη ρωμαντικὴ διάθεσις πολὺ μετριώτερης ποιό-
 τητας, ποὺ συχνά, παρασύροντας τοὺς ἀκαλλιέργη-
 τούς, τοὺς κάνει νὰ νομίζουν πὼς θαυμάζουν τὸ ἀρ-
 χαιὸ κάλλος, ἐνῶ στ' ἀλήθεια γοητεύονται ἀπὸ τὴ
 μελαγχολία τῆς κτρινωμένης κολώννας τῆς ξαπλω-
 μένης μέσα στὰ χαμομήλια καὶ τὶς παπαροῦνες. Ἄλλο
 ὅμως τὸ ἕνα καὶ ἄλλο τὸ ἄλλο. Ἄλλο ἢ νοσταλγία
 τοῦ ὄραϊσθ ποὺ πέρασε καὶ ἄλλο ἢ συνείδησις τῆς
 παρουσίας τοῦ αἵματος.

λικὴ προστασία τοῦ πνεύματος, χωρὶς καν
 συνειδητοποίηση τῶν βάθυτερων πνευματι-
 κῶν του προβλημάτων, ἔδωσε στὴν ποίηση
 καὶ στὶς εἰκαστικὲς τέχναις, ὅ,τι ὡς τῶρα
 ἔδωσε, ἀρκεῖ ἕτοι ὅπως εἶναι γιὰ νὰ στε-
 ριώσει αὐτὴ μὲ τὴν κλίση. Ἡ κλασικὴ
 αἰσθητικὴ παιδεία, ἂν εἶναι μιὰ ἀνάγκη,
 εἶναι ὅμως καὶ μιὰ πίστη.

Πίστη ὅτι ὁμογενὴ αἰσθητικὴ παι-
 δεῖα ριζοβολήσει στὴν Ἑλλάδα, θὰ ξεπε-
 ταχτοῦν μύριες ἀνεπάντεχες πηγὲς αἰσθη-
 τικῆς νόησης καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουρ-
 γίας, θὰ ξεχυθεῖ σὰν ἀνοικιότιον ποτάμι ἢ
 πηγή, ἀπὸ ἀπάνω σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ
 δῶσθ μὲ λαόν. Νέο ἀντιστόλι θὰ βρεῖ τὸ
 ἦθος του καὶ θὰ τρανεφεῖ τὸ ἐλεύθερον καὶ
 τὸ ἐνιαίον στὴν προσωπικότητά του.

Ἄπ' ὄλες τὶς δυσκολίες ὅμως ποὺ κλεῖ
 ἕνα τέτοιον ἔργον, ἢ πιὸ μεγάλη εἶναι νὰ τὸ
 αἰστανθοῦνε σὰν ἀδήριτην ἀνάγκη ὅλοι ἐ-
 κεῖνοι οἱ ἄνθρωποι ποὺ αὐριο θὰ διαφεν-
 τέψουν τὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Ἄλλὰ θὰ γίνεαι κι' αὐτό, ὅπως ἔγιναν
 τόσα ἄλλα ἀκόμα πιὸ δύσκολα. Στὰ θαύ-
 ματα μπορεῖ νὰ μὴν πιστεύομε ἀλλὰ σὲ
 ἕνα θαῦμα, σὰν Ἑλληνας, πρέπει ἀτρέντα-
 χτα νὰ πιστεύομε, στὸ θαῦμα τῆς θέλησης.

Μιὰ χούφτα ἄνθρωποι ἂν βρεθοῦν νὰ πά-
 ρουν τοῦτο τὸν ἄγωνα ἀπάνω τους καὶ νὰ
 τραβήξουν ἀδίσταχτα καὶ μόνον ἐμπρὸς, μιὰ
 φούχτα ἄνθρωποι στὸν τόπον αὐτόν, ἀρκεῖ
 νὰ τὸ θελήσουν καὶ θὰ γίνεαι καὶ αὐτό μαζὶ
 μὲ πλῆθος ἄλλα ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ
 γίνουν στὴν αὐριανὴν τρανώτερη πατρίδα²⁸.

Σ' ἕναν τέτοιον λαόν, καλλιτέχνη, δημιουρ-
 γὸ λαόν, μὲ τὴν τόλμη τῆς πρωτοτυπίας,
 τὴν εὐλυγισία τῆς ψυχῆς, τὴ γρηγοράδα,
 τὴν ἀστασία τῆς ἀκόμα, τὰ λαμπρὰ ξεκι-
 νήματα προβαίνουν, ἀλαφροπάτητα καὶ ἀ-
 δόκητα, στὶς καλὲς του ὄρες.

Μιᾶς τέτοιας καλῆς ὥρας ἢ αὐρα ἢ ζει-
 ὄωρη ἀντιχτυπάει κιόλας στὰ μέτωπά μας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

²⁸ Ὁ ἑλληνικός εἶναι ἕνας δῶσθος λαός. Φωτι-
 ζεται κάποτε τὸ πρόσωπόν του ἀπὸ μιὰ σπῖθα εὐθου-
 μίας καὶ εἰρωνίας καὶ ὁσπερ ἔξαγαυρίζεαι ἀμέσως
 στὴν κασουφία του. Τὸ γλέντι του εἶναι θρῆνος καὶ
 βόγγος καὶ τρεχεῖ γιὰ κανὸ νὰ πεί τὸν καλὸν λόγον. Ἡ
 χάρη ὅμως εἶναι δύναμη. Ἀπὸ γενιά σὲ γενιά βλέπω
 τὸση τὴ δύναμη νὰ τὴν ἔξαγαυρίζεαι ὁ Ἑλληνας,
 παρ' ὄλες τὶς ἱστορικὲς ταλαιπωρίες ποὺ δοκιμάζει
 τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὸ αἰσθητικὸν θὰ τονώσει μᾶ
 καὶ θὰ μαρφέσει τοῦτο τὸ ἀνηφόρισμα, ποὺ εἶναι ἀπὸ
 τὰ πιὸ σημεντικά καὶ εὐδαίωνα γιὰ τὸ λαόν μας.

²⁹ Ὅσοι Ἑλληνας ἀφιερῶσανε τοῦτον τὸν καιρόν,
 σ' ὅποιον τομέα, τὴ ζωὴ τους στὴν ὄπηρεσιαν τῆς ἑλλά-
 τητας, δὲν πρέπει νὰ βαυκαλιζοῦνται μὲ τὴν ἐλπίδα
 πὼς θὰ δοῦν τοὺς καρπούς τῶν κόπων τους. Τὸ φύ-
 τρωμα θάναῖν πολυχρόνιον καὶ ὁ ἀμητός θ' ἀργήσει
 ἀκόμα.

Μιὰ γενιά σπασμένη ἀπὸ δύο πολέμους, μιὰ μετα-
 βατικὴ γενιά καταδικασμένη νὰ ἀβύσει μέσα στὴν
 ἀφάνεια τῆς προπαρασκευαστικῆς ἐργασίας, τέτοιοι
 εἶμαστε, καὶ ὅς μὴ πλανιόμαστε. Μόνον μέσα μας θὰ
 βροῦμε τὴν ἀνταμοιβή. Ἡ δικαίωσή μας θάναῖν ἐσω-
 τερικὴ, ἢ σωτηρὴ ἐπίγνωσις ὅτι δώσαμε τὴν ὄπηρεσιαν
 μᾶς γιὰ τὸ κοινὸ ἀγαθόν, γιὰ νὰ ἔχουν ἄλλοι τὴ χάρη
 τῆς ἀντίθεσις, ὅτι, καθὼς ἄλλοτε τῶρα, ἔχουμε τὸ ρι-
 ζικὸ τῆς ρίζας, καὶ ὄχι τοῦ καρπινομένου κλαριόου.

E. P. P. II
 IOANNINA 2008